KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIV-ik évf. Mártius—Április 1889. 2-ik füzet.

ADALÉKOK AZ IMÁDSÁG TÖRTÉNELMÉHEZ.

„Valamint az erdőn minden fának saját levele, saját virága van, igy van minden népnek saját vallása és nyelve."

Mordvin mondás.

Lehet-é szó az imádság történelméről? Az imádság nem-e egyazon mindig és mindenkor? A sziv legvalóbb érzéseiből veszi eredetét s a lelki élet mélységéből emelkedik a mindenütt való Istenhez, kit az ég s az egeknek egei bé nem foghatnak, lényege kérés s e kérés egyszersmind magasztalása a legfőbb lénynek s töredelmes önmegalázás. — Tökéletesen igaz, hogy minden imádság e meghatározás alá esik, ámde tulfelől nem közömbös kérdés, hogy az imádság az emberi sziv milyen érzéseiből fakad, az istenség melyik jelzője személyesittetik abban a lényben, kihez intézve van és minő kérést tartalmaz? Mert bizony más dolog, ha csupán csak félelemből kérünk s megint más, ha az Istenben való öröm s a gyönyörködés az Ur törvényében késztet az imádságra s az sem mindegy, ha az ember a kegyelmes és igaz Istenhez vagy ahoz a főlényhez intézi könyörgését, a kit tűz és kőeső dicsérnek, s a kinek haragja előtt reszket a föld s végül az sem lehet közömbös, hogy tulajdonkép mit kér a halandó az élők Istenétől és kinek kéri. Annak imádsága, ki csupán magának kér az anyagi javakból, nem lehet egyenértékü azéval, a ki magának s embertársainak nem csupán ezekért esedezik, de ezeken kivül a lelki jókért is. Bizony itt jelentékeny különbségek tárulnak fel, melyeket, ha előnkbe adatnak, nem lehet nem látnunk. Ha e lényeges különbségeket vizsgálatunk tárgyává teszszük, legott észre fogjuk venni, hogy az imádságok nem ugyanazon egy magasságot érik el szárnyon járó emelkedésökben, hasonlóan az ég szárnyasaihoz, melyek repülésökben a légkör különböző magasságu emelkedéseig hatnak el. És ha ezt igy látjuk e mai nap is, mennyivel inkább észrevehető a különbség az emberi nem egyes korszakainak összehasonlító történelmében és ha az imádság még az egyéni élet váltakozásai és változásai szerint is idomul, s ez nem is lehetne másképpen, mert hiszen szavai a sziv érzéseibe oltatnak, mennyivel inkább változha-

tott az s kellett hogy változzék a népszellem, a müvelődés s a felekezeti irányadó szempontok tartós befolyása alatt. Az emberi nem nagy egészében, a mióta történeteit ismerjük, fejlődni meg nem szünt napjainkig; az egyes népek hol lassan, hol gyorsan haladtak elé s a müvelődés korszakai mind elébbre vitték a fejlődő népszellemet. Ez az elébbmenetel természetesen az erkölcsi életet is felkarolta s fokozatosan nemesitette, s a haladó müvelődés hóditásai közt azon az uton járt, melyen Sokrates, önmunkássága körében saját maga és mások értelmi tehetségeit fejlesztve, ki czélnak tartotta az erény megismerését s az egyes erényeket ismereteknek. A ki tudja, hogy voltaképpen mi az erény, az, Sokrates szerint, azt gyakorolja is.[1]) Ime Sokrates élete történelmében azt látjuk, a mit fajunk müvelődésének történelmében, t. i., hogy az erényt nem ingyen kapjuk, hanem a jónak ismerete által, hiszen Aretê „az erény“, mint a hogy azt egy mélyértelmü hellén mythos mondja, Alêtheia „az igazság“ leánya. Az imádság s ezt nem szükséges itt bőven bizonyitanunk, az erkölcsi élet egyik leggazdagabb élő vize, mely üde virányait folyvást éleszti s élteti, melynek forrása nem másutt, hanem éppen magának az erkölcsi életnek mélyében rejlik s a mit onnan merit, azt valósággal adójának adja vissza, az erkölcsi élet fonyadni kezdő növényeit öntözve, uj életre támasztva. Ennélfogva bizonyos, hogy az erkölcsi élet fejlődésének emelkedő fokain az imádság is emelkedik, tisztul az anyagiság salakjától, mind inkább szellemibb lesz. Ezek után bátran mondhatjuk, hogy az imádságnak épp oly hosszu történelme van, mint az erkölcsi életnek s ez megint a tudás változati fokain át gyarapodott belértékben és terjedelemben, az emberi értelem tudása pedig ott kezdődik, a hol öntudatos munkássága először fölgerjedt.

Az egyes népek fajunk történelmének egy korszakában sem haladtak egyenlőképpen, sőt a megtett utnak aránya az időhez igen jelentékeny különbözéseket mutat elő. Mai nap is földtekénk némely népe a fejlődésnek első pályafokánál látszik lenni, ugy él, mint hajdanában a kőkorszak embere élt s a milyen gyarlók és fogyatékosok életfentartásának külső eszközei, szerszámai, fegyverei, ruházata, test tápláló eledele, a milyen hiányosok ismeretei, fejletlen nyelve, durvák erkölcsei, olyan kezdetlegesek vallásos fogalmai, illetőleg a főlényről, felesszámu nyilatkozásairól s a siron tuli életről való képzeletei. Az ilyenek imádságaikban egyebet nem kérnek, mint halászatoknak és

---

[1]) L. Aristoteles Ἠθικὰ Εὐδήμεια cz. művének következő helyét: Σωκράτης μὲν οὖν . . . φετ' εἶναι τέλος τὸ γιγνώσκειν τὴν ἀρετήν· ἐπιστήμας γὰρ φετ' εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς, ὥσθ' ἅμα συμβαίνειν εἰδέναι τε τὴν δικαιοσύνην καὶ εἶναι δίκαιον.

vadászatoknak életök fentartására szükséges zsákmányát s annak elháritását, a miből reájok nézt a leggyakoribb veszély származhatik. Földtekénk különböző éghajlatai alatt az embert más-más veszélyek fenyegetik s élelmének megszokott eszközei is különbözők s e különbségeknek megfelelőleg a halász imája nem az, a mi a vadászé, s az északi sarkvidék eszkimó lakósa nem azon kedvezményt kéri s nem azon veszély elháritásáért könyörög, mint a délvidéki.

A pálma és rizstermő tartományok lakósa a datolya és rizs meg nem fogyatkozó terméseért imádkozik. A Kolh nép Bengáliában, mely az Árya népek bejövetele előtt, sőt még a drávida törzseké előtt is ott lakott, a hol jelenleg látjuk, ünnepélyes áldozati imájában ilyeténképpen fohászkodik két főbb istenéhez:

„Oh Tari meriah! szabadits meg minket a tigristől s a kigyótól! Oh, Pennou meriah! add meg nekünk azt, a miért sovárgunk.“ Tari a föld istennője s Pennou nem más, mint az, a mitől a népek leginkább félnek: az őstigris, a merő aczélból alkotott tigris, a ki egy napon az anyaföldből előtermett s azóta a Kolh nép mythologiájában a hadak isteneként szerepel. Azonban a déli égőv ezen a müvelődés alsó fokán álló népe is, imádságaiban gyakran emlit egy főistent s ezt megkülönbözteti a többi istentől: ez a világosság örök Istene. Észak-Amerika vörös börü lakosságának ama törzsei, melyek magokat Shis Inday-nak nevezik („az erdők emberei“), tisztelik a medvét, szentnek tartják a bagolyt és a sast, Istal Naletche-t az emberi nem szülő anyjának tudják, a müvelődés legalsóbb fokán állnak; inkább ajakmozgással és mozdulatokkal társalognak, mint szóval, egymást nem üdvözlik, egymástól nem vesznek búcsut, és mégis egy főlényben hisznek. A nyugati Inoitok főistenöket Tornasuknak nevezik [1]) és igy tovább minden eddig ismert nép bir a főlénynek valamely homályos tudatával, kihez kezdetleges, gyarló imádságaikat rebegték. Isten lételének öt legnevezetesebb bizonyitékai közül a negyedik: a történelmi bizonyitás, mely szerint egy vagy más Istent minden népek elismernek. Több olyan népet ismerünk, mely Istenben saját faja vagy általában az emberi nem atyját látta. A Rig-Veda egyik legrégibb hymnusában Agni-hoz e szavakat olvassuk: „Légy kegyelmes hozzánk, mint az atya fiához“; egy másik hymnusában a Rig-Vedának e szavakra találunk: „Hall-

---

1) Az ezen népekről szóló adatokat Élie Reclus „Les Primitifs“ czimü nagybecsü munkájából vettem (Páris, 1885).

gass meg Indra, valamint az atya meghallgatja fiát". [1]) A latin eredetü népek főistenének neve tudvalevőleg Jupiter; ha e nevet alkotó elemeire bontjuk (Ju—piter), az „fénylő atyát" jelent, mert Jovis s a hellének Ζεύς [2]) neve ugyanazt fejezi ki, a mit a szánszkrit Dyaus, t. i. a fénylő eget s a védai Dyaush pitar teljesen egyezik a latin Jupiter s a hellén Ζεύς πατήρ-rel. Ezen a vallás törtenelmére nézt is annyira fontos összetételnek eredeti értelme nem lehetett más, mint az „ég atya". A héberek Istent gyakran atyának nevezik, igy mondja a zsoltáriró: „Én atyám vagy te, én erős Istenem és én szabaditásomnak kősziklája". [3]) „Valljon nem mindnyájunknak egy atyánk vagyon-e?" kérdezi Malakias. [4]) Abija király neve(אֲבִיָּה) azt jelenti, hogy „atya Isten" s ugyanilyen jelentéssel bir az Abihu név is (אֲבִיהוּא). A lapp a szivárványt ačajuoks-nak nevezi, a mi szószerint annyit teszen, mint „az atya ive", illetőleg „Isten íve", s ugyan a lapp a villámot saját nyelvén ačatollo-nak mondja, a mi a. m. „az atya (illetőleg Isten) tüze" [5]) Saját Isten szavunk Budenz szerint a finn isä „atya" szóval függ össze. Istent a törökök menggi ata-nak „mennyei atyának" is nevezik. Az ó-osman čolab istennév, mely čelebi „előkelő", ill. „vallásos férfiu" szóval függ öszsze, mint Vámbéry helyesen vette észre, čal-aba-ból vonatott össze, mi szószerint „ősz atyát" jelent. [6]) A germánok Odin nevü főistenöket Alvader névvel is illeték és igy tovább, mert távol vagyunk attól, hogy az itt felhozható példákat kimeritettük volna. A vallásos eszmék ama fogalomkörében, melyben Isten atyának mondatik, az illető fogalom átszellemülésének három fokát látjuk, a legalsóbbon ugyanis Isten atyasága csak annyit jelent, hogy benne az ember egy oly ős főlényt tisztel, ki már az időknek kezdetén munkás volt a természet alkotásaiban, ezen a fokon áll a lapp kifejezés; a középfokon Istenhez az ember oly viszonyban lenni mondatik, a melyben a fiu atyjához, e

---

[1]) L. Müller Miksa „Lectures on the Origin and Growth of Religion" (London. 1878), a 222-dik lapon.

[2]) Jovis a. m. Ζεύς, l. a j és z mássalhangzók átváltozását illetőleg a latin és hellén nyelvben az itt felhozható számos példákból ez egyet: lat. jugum, hell. ζυγὸν.

[3]) 89, 27.

[4]) 2, 10.

[5]) L. Budenz József „Magyar-ugor összehasonlitó szótár"-a 824-dik lapját.

[6]) L. Vámbéry „Die Primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes" (Lipcse, 1879), a 242-dik lapon.

fokon támadt a védai kifejezés, melynek hasonlóját látjuk Pál apostol következő rendeletében: Γίνεσθε οὖν μεμηται τõυ Θεõυ, ὡς τέκνα ἀγαπητά. „Legyetek Istennek követői, mint szerelmes fiak“;[1]) és végül a legfelsőbb fokon az emberek Isten fiainak mondatnak, p. o. Christus urunk következő tanitásában: πλὴν ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμων, καὶ ἀγαθοποιεῖτε καὶ δανείζετε μηδὲν ἀπελπίζοντες· καὶ ἔσται ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς, καὶ ἔσεσθε ὑίοὶ τõυ ὑψίστου·. „Annak okáért szeressétek ellenségeiteket és jól tegyetek és kölcsönt adjatok, semmit abból nem várván: és a ti jutalmatok sok lészen és ama' magasztos Istennek fijai lésztek“.[2]) Az imádság is megfelelőleg e három foknak emelkedik mind magasabbra a föld szine felett a magas ég felé.

Az etymologiának egyik igen érdekes kérdése azt a gyökszót illeti, melyből a különböző népek nyelvei imádság-szavukat képezték. A héber tefillâ (תְּפִלָּה) szó, mely imádságot jelent, a palal, pul igegyökből képzett hithpaelalaknak származéka, mely gyök eredetileg a. m. „forgató“, „hengeritő“, s átvitt értelemben a magát Isten előtt megalázót s mintegy a föld porában hengergőt is jelenthette. Az imádságnak egy másik ilyen metaphoricus kifejezése a héberben az imádkozót tömjénezőnek mondja (עָתַר atar). A syr selô „imádkozik“ eredetileg, a magát meghajtót, meghajlót jelentette, tehát az imádkozó mozdulatát fejezte ki.[3]) Az uj perzsa nemaz „imádság“, ó-baktriai nemanh, szanszkrit namas a nam igegyökből származott, a mi annyit jelent, mint „meghajolni“, „fordulni“, l. Justi zend nyelvtanát a 167. és 174. l. A görög εὔχεσθαι „imádkozni“-val Curtius György szerint hangtanilag megegyező szánszkrit szó tulajdonképen „figyelmezni“-t jelent; Lasaulx e szót másképpen eredezteti s úgy gondolom helyesebben, mint a görög etymologia nagy mestere, Curtius. Szerinte εὐχή „imádság“ αὐχή-val (magniloquentia „fennyen szólás“) függ össze, αὐχέω a. m. „fennyen szólok“, a mi a latin augeo-val egyazon s az aug gyökre vezet vissza. E szerint az imádság tulajdonkép a hangos szó-t jelentette, l. ö. h. v. a védai brahman szót. A latin orare eredetileg „száját nyitni“ jelentéssel birt, átvitt értelemben a. m. 1. „szólni“, p. o. orare causam, 2. „imádkozni“, l. ö. h. v. os, oris „száj“; az illető ige eredeti értelme tehát szintén mozgást jelentett. Saját

---

[1]) Ef. 5, 1.

[2]) Lukács 6, 35.

[3]) Ugyanez a szó fejezi ki az arab és aethiop nyelvben is az imádság fogalmát.

imádkozni szavunk eredete homályos, régibb alakja vimád volt, igy látjuk a H. Beszédben. Hunfalvy e szót a cseremisz jumuld-, jumolt-tal hasonlitja össze, a mi vele egyértelmü, Budenz a vogul vou-val tartja egyazonnak, Vámbéry pedig a szláv vimodl-ból eredtnek gondolja, mi szintén „imádkozni"-t jelent. A kondai vogul vov eredetileg „szólni"-t, a cseremisz jumuld — „Jumót (ill. a főistent) imádni" teszen. Az altai mürgü „imádság" a mongol mürgü-gü igéből eredt, mely eredetileg „meghajolni"-t s átvitt értelemben „imádni"-t teszen. Az oszmanli dua arab eredetü, riga hasonlóképpen s reményt és félelmet jelent, istek és dilek tulajdonképen a. m. „kivánság", l. az istemäk, és dilemäk igét „akarni", kivánni" stb. Az itt elmondottakból világosan látjuk, hogy az imádság különböző kifejezései a különböző nyelvekben eredetileg mást jelentettek, ugy mint leggyakrabban bizonyos mozgást, még pedig a meghajlást. A térdhajtás a különböző sémi népeknél a tiszteletadás s imádás külső jele volt, igy olvassuk a Királyok első könyvében e szavakat: „Meghagytam pedig Izraelben hétezer embert, kiknek az ő térdek meg nem hajlott a Baalnak és kiknek szájok nem csókolta meg azt (Istennek Ilyéshez intézett szavai)". [1]) Aegyptomban, Hellásban épp úgy, mint Palaestinában Isten imádásakor a hivő kezeit felemelte, igy látjuk számos aegyptomi festésekben s az imádság ideographicus megjelölésében. A XXVIII. Zsoltár 2-dik vben a fohászkodó e szavakat mondja: „Hallgasd meg az én könyörgésimnek szavát, midőn kiáltok hozzád, és midőn felemelem kezeimet a' te szentséges templomodhoz". [2]) A tenger isteneihez imádkozó hellén kezeit a tenger felé, az alvilági istenek egyikéhez könyörgő pedig a föld felé terjeszté. [3]) A Pythagorast követők Alexandriai Clemens szerint (Stromat. IV.) hangosan imádkoztak, mások mormolva mondták imáikat. A mordvin halkan mondja imáját s kezét az áldozat bemutatásánál ég felé terjeszti s a szertartás bevégeztével térden állva főpapja után énekli az erdei istenek tiszteletére mondott imádságot. A mandsu bizonyos imádság alkalmából féltérdre ereszkedik s kezével tapsol. A Sâma-Vedában olvassuk: „Hangos énekem, oh uram! ez által magasztaltassál" stb. Ez az, a mit Pythagoras mond az id. helyen: μετὰ φωνῆς εὔχεσθαι.

Mielőtt tovább mennék az ima tárgyalásában, két mozzanatot

---

1) L. a XIX. rész 18-dik vben.

2) שְׁמַע קוֹל תַּחֲנוּנַי בְּשַׁוְּעִי אֵלֶיךָ בְּנָשְׂאִי יָדַי אֶל־דְּבִיר קָדְשֶׁךָ.

3) Homer Il. 1,351. 9,538.

kell érintenem, u. m. 1. a vallás-történelmit, 2. a kulturait. Nagyon röviden fogok e kettőről szólni, hogy minél elébb jelen értekezésem főtárgyánál legyek.

A vallástörténelem sarkpontját az istenség eszméje alkotja. Már azokból is, a melyeket fennebb emlitettem, de más e tárgyra vonatkozó czikkeimből [1]) is világosan kitünik azon tétel megdönthetlen igazsága, hogy egy főhatalomról való fogalom az emberi lélekkel együtt születik.

Ez az emberrel született fogalom csakis lényegileg nevezhető igy, mert voltaképen nem maga a fogalom, de annak csupán csirája rejlik az emberi lélekben, mely aztán a külvilág befolyása alatt fejlődik fogalommá. Ilyeténképen a vallásos eszme történelmi fejlődése az egy Istenről való hitből indul ki; e kiindulási pontot protomonotheismusnak nevezhetjük. A természeti erők első mozgatójához lelkünk a mindennapi s hozzánk legközelebb álló tapasztalatok benyomásai alatt emelkedik s e szerint a főlény eszméjéhez azon az uton hatol, melyen Aristoteles bölcsészete a hozzánk tapasztalatilag legközelebb állóktól (πρότερον πρὸς ἡμᾶς) az elméleti elvekhez (πρότερον φύσει) vezérel. Az Istennek eme sejtelme azonban még igen távol áll Aristoteles Istenről való eszméjétől, melyet bölcsészeti vizsgálatának két ide tartozó helyén következőkép határozott meg: „a mindeneket mozgató és senki által nem mozgatott“, „a kezdet, melynek lényege tevékenység, álladékja láthatatlan s a legjobb.“ E protomonotheismus a természetnek a még eléggé nem egyzett emberi elmére gyakorolt meglepő s oly gyakran megfélemlitő benyomásai következtében nagy hamar átváltozott a természeti erők s a természeti tüneményekben nyilatkozó erők istenitésére s ezen a téren a különbnél különb tévelygések annyira megszaparodtak, hogy ez értekezésemben ezeknek csupán csak legfőbbjeire szoritkozhatom, ilyenek: 1. a természet tüneményeinek s legfőbbképen az égi és légi tüneményeknek istenitése (sabeismus); 2. a szárazon és tengeren látható állatok, élettelen tárgyak s készitmények cultusa (fetichismus), mit a portugál hajósok, kik Afrika nyugoti partján az ottani négerekkel megismerkedve szokásaikat megfigyelték, saját nyelvökön feitiço-nak mondottak [2]); 3. Šamanismus, a mely a földi tüneményekben nyilatkozó láthatlan erőket ruházza fel isteni attributumokkal; Šaman szó, mely helyesen Saman-nak mondandó ki, Bálint Gábor szerint a mandsu

[1]) E czikkek legnagyobb részt a „Ker. Magvető“-ben jelentek meg.

[2]) Feitiço a latin factitius-ból ered s 1. csináltat. 2. ált jelent, p. o. chave feitiça „álkulcs.“

sa-, sám-bi „látok" igéből eredt. Ez erők jótékonyok és kártékonyok lehetnek, a mint jó vagy rosz szellemek nyilatkoznak általok. A Šamannak tudni kell, hogy hol, kiben, vagy miben van a bajt okozó szellem, melyet aztán el kell üznie vagy meg kell kérlelnie. [1] Ez a vallás: a szellemek cultusa s egyik válfaja az ősök tisztelete, kik szellem minőségökben nem szünnek meg maradékaik iránt érdeklődni s hatalmokat elég gyakran ezek megkárositására érvényesitik az ezen cultust való népek balhiedelme szerint.

Általányosan a fetichismust, némelyek azonban a Šamanismust tartják a vallástörténelem legrégibb korszakának. Mind a két nézet téves. Hogyan is lehetne, hogy a protomonotheismus után azonnal akár a személytelen szellemi erők, akár az élettelen tárgyak cultusa következzék? A vallásos eszmék fejlődése nem mutat oly egyenes haladást alólról felfelé fokról-fokra, melyet visszaesések, hátramenő lépések meg nem zavartak volna; az ilyen haladás csak számtanilag gondolható s mértanilag ábrázolható, de az empiricus fejlődés egész birodalmában sehol sem fordul elő. A protomonotheismus után tehát a sabaeismus következett, mert a kezdetleges ember előtt a legmegfejthetlenebbek, titokzatosabbak az ég s az égi tünemények voltak; s mig az éj sötétje, a nap- és holdfogyatkozások, a tomboló vihar, jégeső, légkövek hullása, villám és mennydörgés borzalommal töltötte el lelkét, addig a tiszta kék ég, a nap világa, a szemlélőt öröm és hála érzetére ragadta. Azt mondja, a magyar közmondás: „az éj mindennek ellensége" s az árja népek a napot Mithra név alatt az emberi nem jóltevő barátjának nevezték. Az égi hatalmak nemcsak közvetlenül, de közvetve is a földi lényeket átható szellemek által éreztetik befolyásokat az emberrel. A nap és hold sugárait árasztja a földre, a villám a lég magasabb rétegeiből csap le, a jégeső felülről hull alá s mindezek égről jött szellemekként hatnak jótékonyan vagy kártékonyan a velek szembe védtelen emberre. E szellemeket az alexandriai synkretismus dêmiourgos-ok (δημιουργοί) neve alatt a teremtés munkája közvetitőinek tette s egész rendszert alkotott, melyben az isteni hatalom tevékenységének közvetitői soroltatnak fel. E szellemek meg nem szünnek összeköttetésben lenni ama mennyei tüneményekkel, melyekből eredetöket vették s ez okon a šamanismus pályafokán az égbolt személyesitett istenei még korántsem halaványodtak, igy a hold a finneknél és a csuvaszoknál

[1] L. Kálmány Lajos „Mythologiai Nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban" (Budapest, 1887.) czimű értekezését, az 5-dik lapon.

„személyesitett isten, kinek gyermeke, illetőleg udvara van, kit férfinak, királynak mondanak, mig a mandsuknál csak hold-szellemet találunk.“ [1]) Ime ebből is látjuk, hogy a vallástörténelmi korszakok nem egyoldalu s kizárólagos irányzatról tanuskodnak s az ujabb alkotó elemek nem ugy érvényesülnek, hogy a régibbek felől még emlékezet se legyen. Egy későbbi korszakban a szellemi erők által áthatottnak képzelt földi lények, állatok, növények, kövek és készitmények külön cultusban részesülnek s a müvelődés alanti fokán álló ember arról is megfeledkezik, hogy e lények és tárgyak csupán csak jelképek, a szellemi erőkre emlékeztetők s p. o. egy állatcsont darabot minden további vonatkozás nélkül csodás erővel felruházottnak tart. A fetischismus irányzata is ép oly távol van attól, hogy kirekesztő legyen, mint a šamanismus, hiszen az áfrikai vadtörzsek isten neveinek némelyike eredetileg az eget és napot jelentette épp ugy mint az árja népeké s a legfőbb isteni lényben való hit nélkül ők sem szükölködnek, igy p. o. az Edîyahok legfőbb istenöket Rupi-nak nevezik s rajta kivül számos szellemi közbenjárókban hisznek, kik a végtelen távolt, mely az embert a főlénytől elválasztja, folytonos tevékenységök sajátos köreivel betöltik. [2]) A fejlődés ezen elhajlásai közt a vallásos eszme egészséges csirája lassan bár, de észrevétlenül is mind jobban megerősedve tovább fejlődött s a vallásos fogalom, melyet az emberi képzelet az égről alászállitott a földre, innen ismét felfelé emelkedett a magas égbe. A fejlődés e pályafokához érve egy szép és örvendetes látkép nyilik meg lelki szemünk előtt, mely lépten-nyomon mind magasztosabbá lesz. A vallási eszme tisztultával közelebb vezettetünk a szeretet Istenéhez.

A müvelődés különböző fokain álló népeknél, mint a hogy láttuk, a vallásos életnek nem egy, minden mást kirekesztő irányával találkozunk. Az áfrikai négereknél már is találkoztunk a legfőbb lényben való hittel s viszont a fejlettebb népek vallásos életében a gondos vizsgálónak szemébe fognak tünni a sabeismus, Šamanismus, ősök tisztelete és a fetischismus maradványai. Vegyük szemügyre a hellének és rómaiak vallásos életét s mit fogunk látni? Homer világosan mondja, hogy Zeus hatalmasabb, mint a többi isten együttesen; [3]) a hellén bölcsek egynémelyike, igy Sokrates, egy főlényben hitt és ha istenekről is szólt, e többes alakban az egy istent imádta;

---

[1]) L. Kálmány Lajos id. értekezését a 8. l.

[2]) Müller Miksa „Lectures on the Origin and Growth of Religion“ cz. műve 109-ik lapján.

[3]) Il. 8, 18 s a kk. vv.

Plato egyik müvében az egész világot minden teremtményeivel együtt Istennek szeretete által teremtettnek mondja. [1]) Ez az isten már nem valamely görög államnak vagy az összes hellén népnek istene: Ζεύς Ἑλλήνιος vagy Πανελλήνιος, hanem a mindeneket teremtő, a kiről Jeremiás azt mondja: „teremtette a napot, holdat, csillagokat.“ [2]) A mig a bölcsek igy gondolkodtak, a hellén néptömeg szintén már nem azt vallotta többé, a mit egykori ősei a sabeismus korszakában, sőt a természeti hatalmak személyesitői se jelentették neki többé azt, a mit eredetileg kifejeztek, hanem ethikai hatalmakká változtak át a müveltebbek vallásában, igy Apollóban a müvelt hellén nem napistent, [3]) hanem a jóst, a költészet és ének égi mesterét, a rend és törvény védnökét tisztelte s tőle kért a költő ihletet. [4]) És ime a helléneknél, a hol a vallásos eszme ily magasra fejlődött, ott látjuk a természeti erők istenitésén kivül, mely szemökben az egész teremtett világot meglelkesitette, a jó és rosz szellemek és az ősök cultusát, hiszen a πατρῷοι θεοὶ és a θεοὶ σύναιμοι-k ép anynyira az istenitett ősök, mint a rómaiak L a r e s e i, s P e n a t e s e i (a L e m u r e s e k eredetileg szintén é j j e l i b o l y g ó l e l k e k, a h a z a j á r t h o l t e m b e r e k, mint a hogy e latin szót Pariz Pápai forditja). [5]) S a fetischismusnak is számos jeleit találjuk meg a helléneknél, igy a magicus kövek, az aerolithek, a büvös erővel felruházott plántáк (φάρμακα), p. o. egy pontusi növény felhasználásával az ember a gabonát más ember földjéről a magáéra áthozhatónak vélte. Ha az egy Istent imádó zsidók oly könnyen s oly sokszor vissza nem esnek vala a sabeismus cultusába, bizonyára Mózes nem mondta volna Izrael népének: „Se pedig fel ne emeljed a te szemeidet az égbe, hogy látván ott a napot és holdat és a csillagokat, az égnek minden seregeit, meg ne csalattassál és meg ne hajtsad magadat azoknak és ne tiszteljed azokat, melyeket a te Urad Istened közlött minden népekkel, kik az egész ég alatt vagynak. [6]) De nemcsak az égi testek tisztelete, hanem

---

[1]) Tim.

[2]) 31, 35 נֹתֵן שֶׁמֶשׁ לְאוֹר יוֹמָם stb.

[3]) Az Ἀπόλλων név valószinüleg ἀπόλλυμι-vel („pusztitni“) függ össze s eredetileg a meleg égalj delelő napját jelentette.

[4]) Az Apolló által megihlettet, ki megkapta, a miért esedezett, a lelkesedést, a hellének φοιβόλαμπτος-nak vagy φοιβόληπτος-nak is nevezték, a Phoibos által megragadottnak.

[5]) L. „What is Left of Christianity? By W. S. Lilly“ megj. „The Nineteenth Century“ 1888. évf. augustusi számában.

[6]) Mózes V. k. IV. r. 19. v.

a Šamanismus szellemei is jól ismertek Izrael népe előtt, mint a hogy Saul példájából látjuk, a kit egy gonosz lélek gyötört, „mely az Urtól bocsáttatott." [1]) A rosz szelleme, testi betegség és erkölcsi nyavalya, a z a z ö r d ö g, melyet Krisztus urunk mondása szerint böjtöléssel és könyörgéssel lehet kiüzni. Azt a kórságos fiut, ki nyavalyásul gyötörtetett, „mert gyakorta esett a tüzbe, gyakorta a vizbe", a šaman vallás papjai, a mongolok b ö g ê-i, a török eredetü nép fajok k a m-jai (a székelyeknél k a n t a „kuruzsló", l. ö. h. v. a hun E s-k a m és A t a-k a m nevet [2]) lármával vagy bűbájos szerekkel igyekeztek volna meggyógyitni, kit Krisztus urunk tanitványai nem gyógyithattak meg, megváltónk, mint a hogy Máténál olvassuk, k ö n y ö r g é s és b ö j t ö l é s által megrögzött bajától m e g s z a b a d i t o t t a. [3]) Mikor a jósnő Endorban Saulnak egy vén embert idézett fel, a kin bő köntös volt, e vén emberben Saul Sámuelre ismert „és artzal a föld felé meghajtá magát és tisztességet tőn neki". Ez a Sámuel bizonyára az ősök tiszteletének egyik alakja, kit a néphiedelem a jóslás tehetségével ruházott fel s ilyetén képen az isteni attributumok egyikének tett részesévé. Azok, kik a holtak szellemeit felidézték, héberül o b ô t (אבות)-oknak neveztettek. És a fetischismus világos mutatójelei sem hiányoznak Izraelnél, mert mi egyéb volt az Ezékiel által emlitett „egybeszoritó szerszám", [4]) (הַמִּסְפָּחוֹת, mely szó eredetileg a kiterjesztettet, vagy kiterjedőt jelenti, l. ö. h. v. az aethiop safecha „kiterjeszteni" igét), ha nem amulet? (az a m u l e t szó valószinüleg az arab h a m û l a t ŭ m „tereh" alakból lett). A prophetàk örökös küzdelemben vannak a sabeismus, samanismus s fetischismus követőivel, kiknek lelke hozzátapadt e balhiedelmekhez s nem tudott az egy Isten magasztos eszméjéhez felemelkedni.

Ezek után áttérünk az emlitettem mozzanatok másodikára, a kulturait értem. Az egyenlőségi tan merev theoretikus kifejtésében ellentétben áll mind azzal, a mit a természetben látunk. Az egyes népfajok sem ruháztattak fel egyenlőképpen a szellem adományaival és ha a müvelődés terén a legmesszébbre haladott népek lelki világába mélyedünk be, a gondolkodásnak három főirányát fogjuk észre venni, u. m. 1. az általányositót, 2. a megkülönböztetőt, 3. az okfürkészőt. E különböző irányok természetesen különböző eredményekhez vezetnek; az általányositó rendszerek alkotására, a megkü-

---

[1]) Sámuel I. k. XVI. r. 14. v.

[2]) L. Vámbéry „A Magyarok Eredete" a 43-ik lapon.

[3]) Máté XVII. 21.

[4]) XIII. r. 18. v.

lönböztető az egyes tények és adatok megfigyelésére indit, az okfürkészés a bölcsészeti tanulmányt fejti ki. Némely nép kiválóan szemléleti, mig a másik a tapasztalati ismeretek terén tünik ki, az egyik nép a szellemi munka terén merészen alkot, a másik óvatosan alkalmaz, az egyiknek élénk művészi érzéke van, a másik e tulajdonnal nem dicsekedhetik. A népek abban is különböznek egymástól, hogy az egyik az ismeretek egyetemének egyik ágát, a másik a másikát ápolja kiváló előszeretettel. A dispositiók e különfélesége meg van már a népfajok lelkében s az ebből elágazó egyes népeknél nem egyforma arányokban nyilvánul. Ez a népi különbség azonban maga is változást szenved, még pedig 1. a népek érintkezései, 2. a különböző népek vegyülése által. Ez a vegyülés magyarázza meg p. o. a spanyol nép következő vonásokból álló jellemét, melyet Emilio Castelár felette érdekesen e szavakban vázol: „A ki physiologiai elemeinket vizsgálja, különböző egymás tetejébe halmazott tényezőket fog találni. Az iberiai könnyedséghez odasimul a kelta sulyosság, a kelta sulyhoz a görög ihlet, a görög ihlethez a latin bátorság, a latin bátorsághoz a german individualismus, a german individualismushoz az arab szenvedélyesség. Mindez összeolvadva található meg, s képezik a megváltozhatlan alapot e faj halhatlan természetében, melynek győzedelmes összeforrasztó ereje lehetségessé tette, hogy mindamaz elemek, melyeket a történelmi véletlen feléje sodort, saját erejévé átalakitassanak. Ebben hasonlit a fához, melynek meg van az a csodálatos tulajdonsága, hogy magába tudja szivni a föld nedveit, az esőt és harmatot, a légkör sajátosságát egyaránt." [1]) Ha földtekénk ethnographiai képére tekintünk, a müvelődésnek az isotherm vonalokhoz hasonló elhajlásait fogjuk látni és ha e vonalok közt valamely müvelődés chronologiai folytonosságát veszszük szemügyre, azt fogjuk látni, hogy minden müvelődésnek meg voltak hosszabb vagy rövidebb időre szóló visszaesései, elhanyatlásai. E szempontra helyezkedve, nem lesz reánk meglepő annak látása, hogy mig az egyik nép ugynevezett vaskorát éli, a másik és talán szomszédjában még a kőkorszak neolith fegyvereivel s szerszámaival támad s védekezik s elégiti ki egyszerü életmódja kevés igényét. Még egy dologra kell különösen figyelmeznünk s ez az, hogy legkülönösebben az ó-korban az akkori kultur-népeknek és államoknak a müvelődés nem egész egyetemét hatotta által, mert akkor még nem volt oly térszinitő (niveleur) mint a közoktatásnak jelenlegi intézményei, sőt maga a lakosság is,

---

[1]) L. a „Nemzet" 70-dik számának mellékletét (1882-ben).

még eredetére nézt is különböző elemekből állott, igy p. o. Attikának legszebb virágzása korszakában 400,000 rabszolga mellett csak 140.000 szabad polgára volt. A sophisták és rhetorok pénzért tanittottak s ezért a szegények nem vehettek részt előadásaikban. Ezek s az athenei eupátridák igen rosz neven vették Sokratestől, hogy ingyen tanit s ez által az ismereteknek a nagy tömeg közt is utat nyit s a mit nyiltan ki nem mertek mondani, az ellene támasztott vádban kerülő uton jutott kifejezésre, midőn a vádirat azt állitotta felőle, hogy az ifjuságot elrontja: ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων.[1]) Végül minden emberi társadalomban nehány egyén annyira kiválik polgártársai közül, hogy ezekre környezetök rendes mértéke nem is illeszthető. Az ilyen lángeszek alkotásai gyakran nem is azon korszakra hatnak, a melyben élniök s munkálkodniok adatott, hanem a későbbi időkre, hasonlóan a napsugarakhoz, melyek a légkör magasabb rétegein ugy hatnak keresztül, hogy azokat át nem hevitik s az, a mi távolabb esik eredetöktől, földünk felülete részesedik jótéteményeikben.

Az erkölcsi élet az emlitett mozzanatok mindegyikével szoros kapcsolatban áll, s ha a kettő egymással összhangzó, de csak ezen feltétel mellett, velök emelkedik, velök sülyed.

S ezek után visszatérhetünk jelen értekezésünk főtárgyához.

Az imádság értéke négy tényezőtől függ, u. m. 1. az istenségről, ill. a főlényről való vallásos fogalomtól, 2. a müvelődés fokától, 3. az ethnos lelki tulajdonságaitól, 4. az egyéniségtől. E négy tényező együttesen müködik közre. Innen van, hogy Izraelnél a farizeus nem ugy imádkozott, mint a sadduczeus s ezekétől megint különbözött a nazir imája. A vallásfelekezetek, ha bizonyos fődolgokra nézve egy alapon is állnak, a vallásos eszmék körében mégis annyira elágazók, hogy idő multával az egyesitő kapcsok azon arányban lazulnak meg, a mely arányban a különbségek szemmel láthatóbbakká lesznek. Ugyanazon népnek müvelt elemei a vallásos eszméket másképp fogják értelmezni, mint a müveletlenek, ezért mondja János, hogy „a ki setétben jár, nem tudja hova megyen“.[2]) A népszellem vele született s idők folytán a viszonyok hatalma által elsajátitott dispositiói szerint, az imádság a különböző népeknél az általános vonások mellett is sajátos jelleggel bir. Másért eseng a földmüves, mint a pásztor, s a vadász és halász se azt kéri, a mit ez a kettő; a

[1]) Plato Apol. p. 24. Sokrates az utczáról hitta meg hallgatóit, ha arczkifejezésök iránt bizalmat érzett.

[2]) 12, 35.

földmüvelő skythák (Σκ. ᾽αροτῆρες) bizonyára nem azért könyörögtek, a miért azon névrokonaik, kik vándoréletet folytattak (Σκ. Νομάδες). S nemcsak a néplélekről lehet szó, de a népek kedélyvilágáról is s ennek sajátos hullámzása nagyon is észrevehető a különböző népek imádságain. És végül az egyéni tényező veendő számba s erre különös sulyt kell fektetnünk, mert hiszen az imádság egyéni életünk mélységéből tör elő, kedélyvilágunknak ez egyik legönkénytesebb nyilatkozata, az egyéni lélek ennek szárnyain emelkedik teremtőjéhez. Hála az isteni gondviselésnek, a szolgaság korszakaiban is támadnak a szabadságnak valódi apostolai, világos szellemek fénylenek a sötétség századaiban is, a müveltség alanti fokán álló népeken se sujt egy oly átok, mely ne engedné, hogy közöttök is egyesek ne emelkedhessenek fel a szellemi kitünőségnek addig nálok nem látott magaslatáig s az ilyenek tekintélyét bizonyára népök érezte is. Ezek a vallás terén is könnyen válhatnak reformátorokká, egy uj felekezet, vagy legalább egy uj világnézlet megalapitóivá. Ezért ne csodálkozzunk, ha a müvelődés alanti s legalantibb fokán álló népeknél is oly imádságokra találunk, melyek egy fennkölt szellem elmélődésére vallanak. A Yebu nép Afrikában az ég királyához s urához, a láthatatlan teremtőhez imádkozva a földre tekint s egyik imája igy hangzik: „Isten az égben, óvj meg minket betegségtől és haláltól. Isten, adj nekünk boldogságot s tudást.“ [1]) Mennyivel magasabbra emelkedik ez az imádság, melyben a Yebu boldogságért s ismeretekért könyörög a láthatlan teremtőhez, mint a Kolh népé, mely a mint fennebb láttuk, Tari meriah-hoz és Pennou meriah-hoz e szavakkal imádkozik: „O Tari meriah! szabadits meg minket a tigristől s kigyótól! O Pennou meriah! add meg nekünk azt, a miért sovárgunk.“ A helléneknél a bevett szokásos imádságok felett mily magasan emelkedik Kleanthes, Zenon tanitványa, következő imádsága: [2])

„Te a halhatatlanok dicső királya, kit különböző nevek alatt imádnak, ki örökön örökké mindenható és a természet alkotója vagy, ki törvényeid szerint kormányozod a világot, légy üdvöz! Minden halandó szabadon hivhat téged segélyül; mert mi gyermekeid, képmásaid vagyunk. Én örökké dicsőitlek és örökké hirdetem hatalmadat... Te hatod át és termékenyited mindazt, a mi van. Te legfőbb király! nálad nélkül mi sem történik, sem a földön, sem az

[1]) L. Müller Miksa id. könyvének 109-dik lapján.

[2]) Κλεάνθους Ὕμνος εἰς Δία.

égben, sem a tengerek mélységében, a rosszat kivéve, a mit a halandók elkövetnek ... Te mindennemü javaknak alkotója, az emberek atyja! szabaditsd meg őket a szomoru tudatlanságtól; oszlasd el lelkök homályát, ismertesd meg velök a te bölcseségedet, melylyel a világot kormányzod, hogy téged tiszteljünk és szüntelenül dicsőitsük müveidet, a mint az halandókhoz illik."[1]) Kleanthes azon Zenon tanitványa volt, kinek

---

[1]) L. „Az ős keresztény irodalom monographiája" irta Károly János Budapest, 1882), a 152—153 lapokon. Az eredeti szöveg igy hangzik:

Κύδιστ᾽ ἀθανάτων, πολυώνυμε, παγκρατὲς αἰεὶ
Ζεύς, φυσεως ἀρχηγὲ, νόμου μέτα πάντα κυβερνῶν,
Χαῖρε· σέ γὰρ παντεσσι θέμις θνητοῖσι προσαυδᾷν·
Ἐκ σοῦ γὰρ γενος ἐσμέν, ἑνὸς μίμημα λαχόντες
Μοῦνον, ὅσα ζώει τε καὶ ἕρπει θνῆτ᾽ ἐπὶ γαῖαν·

(tehát „tőled vagyunk mindnyájan, egynek hasonlatosságát nyerve, mind azok, kik e földön élünk s mozgunk." K. ezt a verset hiányosan forditotta.)

Τῷ σε καθυμνήσω, καὶ σὸν κρατος αἰὲν ἀείσω·
Σοὶ δὴ πᾶς ὅδε κόσμος ἑλισσόμενος περὶ γαῖαν
Πείθεται, ᾗ κὲν ἄγῃς, καὶ ἑκὼν υπὸ σεῖο (attikai σοῦ) κρατεῖταί·
Τὸιον ἔχεις ὑποεργὸν ἀνικήτοις ἐνὶ χερσὶν
Ἀμφήκη, πυρόεντα, ἀειζώοντα κεραυνόν·
Τοῦ γὰρ ὑπὸ πληγῆς φύσεως πάντ᾽ ἐρρίγασιν,
Ὦ σὺ κατευθύνεις κοινὸν λόγον, ὃς διὰ πάντων
Φοιτᾷ, μιγνυμενος μεγάλοις μικροῖς τε φάεσσιν,
Ὡς τόσσος γεγαὼς, ὕπατος βασιλεὺς διὰ παντος·

(K. forditásában mellőzte a σοὶ δὴ πᾶς ὅδε κόσμος-sal kezdődő szöveget egész a Ὡς τόσσος szavakig; a kihagyott szöveg értelme a következő: „Az egész világ a te rendeletedből fordul a föld körül s engedelmeskedik, bár merre hajtsad s önként hódol neked. Oly eszközt tartasz halhatlan kezeidben, mint a kétélű, tüzes örökéletü villámot. Ennek ütésétől a természet lényeinek mindegyike fél és megretten. Értelmet adtál neki, hogy mindeneken áthatva, a nagyhoz és kicsihez egyaránt hozzá vegyüljen.")

Οὐδὲ τι γίγνεται ἔργον ἔπὶ χθονὶ σου δίχα, δαῖμον,
Οὔτε κατ᾽ αἰθέριον θεῖον πόλον, οὔτ᾽ ἐνὶ πόντῳ,
Πλὴν ὁπόσα ῥεζουσι κακοὶ σφετέρῃσιν ἀνοίαις·
Ἀλλὰ σὺ καὶ τὰ περισσὰ ἐπίστασαι ἄρτια θεῖναι
Καὶ κοσμεῖν τὰ ἄκοσμα, καὶ οὐ φίλα σοὶ φίλα ἐστίν·
Ὧδε γὰρ εἰς ἓν ἅπαντα συνήρμοκας ἐσθλὰ κακοῖσιν
Ὥσθ᾽ ἕνα γίγνεσθαι πάντων λόγον αἰὲν ἐόντα,
Ὃν φεύγοντες ἐῶσιν ὅσοι θνητῶν κακοὶ εἰσι,
Δύσμοροι, οἵ τ᾽ ἀγαθῶν μὲν ἀεὶ κτῆσιν ποθέοντες,
Οὔτ᾽ ἐσορῶσι θεοῦ κοινὸν νόμον, ὅτε κλύουσιν,
Ὧ κεν πειθόμενοι σὺν νῷ βίον ἐσθλὸν ἔχοιεν·
Αὐτοὶ δ᾽ αὖθ᾽ ὁρμῶσιν ἄνευ καλοῦ ἄλλος ἐπ᾽ ἄλλα,

bölcsészetét Simplicius néhány példával oly találóan jellemzi. Ch. u. előtt 260 évvel Assosban született Mysiában; Zenont husz évig hallgatta s a Stoában követője volt. Stobaiosnál maradt meg számunkra Zeushez intézett fennebbi imádsága. Sokrates egyszerüen a jót kérte az istenektől, a kik legjobban tudják, hogy mi válik az emberek javára εὔχετο πρὸς τοὺς θεούς ἁπλῶς τ' ἀγαθὰ διδόναι, ὡς τούς θεοὺς κάλλιστα εἰδότας οποῖα ἀγαθα ἐστίν (l. Xenophon, Memor. 1, 3, 2). Az „Alkibiades II.“ czimü munka irója, kit a régiek Platónak tartottak, egyikét a hellén ó-kor legmélyebb értelmű imáinak őrizte meg az utókornak:

Ζεῦ βασιλεῦ, τὰ μὲν ἐσθλὰ καὶ εὐχομένοις καὶ ἀνεύκτοις
Ἄμμι δίδου, τὰ δε δεινὰ καὶ εὐχομένοις ἀπαλέξειν.

„Zeus, király, a jót akár kérjük, akár nem, add meg nekünk, s a rosszat, ha (nem tudva) kérnők is, háritsd el tőlünk.“

A spártaiak arra kérték az isteneket, hogy a jót a széphez hozzáfüzzék s ehez még azon erkölcsi erőért könyörögtek, mely a szenvedett sérelmet elszenvedteti: τὰ καλὰ ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς διδόναι — ταῖς εὐχαῖς προστιθέασι τὸ αδικεῖσθαι δύνασθαι (l. Plutarchus Mor. p. 232).

Ez imának szerzőjét nem emliti Plutarch, de mindenből látjuk, hogy szerzője Spárta egyik legmélyebb eszü bölcse volt, kit a valódi humanismus, az emberszeretés meleg érzete lelkesitett. Az a bánásmód, a melyben Spartában a Heloták részesültek s nehány vad szokás, melyekhez e nép szivósan ragaszkodott, éles ellentétben állnak a közölt imával, mely mégis, bizonyára nem azonnal, de lassanlassan közkeletüvé lett a spártaiaknál. Ily hatást gyakorol az egyén a tömegekre. S e példák sorát Sokrates végső imájával rekesztem

---

Οἱ μὲν ὑπὲρ δόξης σπουδὴν δυσεριστον ἔχοντες,
Οἱ δ' ἐπὶ κερδοσύνας τετραμμένοι οὐδενὶ κόσμῳ,
Ἄλλοι δ' εἰς ἄνεσιν καὶ σώματος ἡδέα ἔργα,
Σπεύδοντες μάλα πάμπαν ἐναντία τῶνδε γενέσθαι·

(Mind ezt K. nem fordittotta az Ἀλλὰ σὺ-n kezdve)

Ἀλλὰ Ζεῦ πάνδωρες, κελαινεφες ἀρχικέραυνέ,
Ἀνθρώπους ῥύοιο ἀπειροσύνης ἀπὸ λυγρῆς,
Ἣν σὺ, πάτερ, σκέδασον ψυχῆς ἄπο, δὸς δὲ κυρῆσαι
Γνώμης, ᾗ πίσυνος σὺ δίκης μέτα πάντα κυβερνᾷς,
Ὄφρ' ἂν τιμηθέντες ἀμειβώμεσθα σε τιμῇ
Ὑμνοῦνες τὰ σὰ ἔργα διηνεκές, ὡς ἐπέοικε
Θνητόν ἐόντ', ἐπεὶ οὔτε βροτοῖς γέρας ἄλλο τι μεῖζον,
Οὔτε θεοῖς, ἢ κοινόν ἀεὶ νόμον ἐν δίκῃ ὑμνειν·

(Ez utóbbi szavak hiányoznak K.-nál.) L. Mullach „Fragmenta philosophorum graecorum“ (Paris, Didot, 1860), I. k. a 141-dik lapon.

be, melyben igy szól: „De imádkozni szabad és kell talán az isteneknez, hogy az átköltözés innen oda szerencsés legyen. Ezért imádkozom is s igy történjék".[1])

Épp azért, mert több tényező hat közre a vallásos élet kifejtésénél, a vallás nem tart mindig lépést a müvelődéssel, sőt a müvelődés közepett gyakran ott látjuk vadon burjánolni a vallástalanságot. Erre nézve érdekes példákat hoz fel Müller Miksa.[2]) Ábrahám, a nomád kor e nagy alakja, teljesen át volt hatva Isten eszméjétől, mig Salamon király, a tudomány s müvészet előkelő nagy pártfogója, Chemoš-nak s Moloch-nak templomokat épit: „Mert Salamon követi vala az Astoret bálványt, a' Sidonbeliek Istenét és a' Milkómot az Ammoniták utálatos bálványát".[3]) Az indusok, kik ezer év előtt az Upanishad-okban a vallás bölcsészet legmagasabb tetőire értek, jelenleg több helyen az állatimádás mélységeig sülyedtek alá. Az itt mondottakból az is következik, hogy a vallásos eszmék fejlődő növekedése nem áll egyenes arányban az idő folyamával és ez a vallástörténelem adataival bebizonyitható tétel teljesen megegyezik a keresztény hittel, mely szerint „A próféták s apostolok fundamentomának belső szegletköve a Kristus"[4]) és „más alapot senki nem vethet."[5])

A népek sajátos jellegök szerint alakulnak a kedélyök mélységéből eredő imádságok; de ez még nem minden s bármely nép individualis életében a történeti korszakok ujabb eszméket hoztak előtérbe, melyekhez ujabb remények s vágyódások füződtek. Ez eszmék, az erkölcsi világ e hatalmas mozgatói, ébresztői, villanyozói az imádságban is kifejezésre találtak. A nép, s különösen az ó-korban, különböző osztályokra oszlott az elhivatások és foglalkozások szerint. E különböző osztályok életfentartásokra a gondviselésnek más-más jótéteményeit igényelvén, azért könyörögtek, mi reájok nézve a főszükség, a földmivelő a terményeket éltető esőért a kellő időben, a katona győzelemért és igy tovább. Az egyén is éltének váltakozó pontjain azt kéri a jóságos gondviseléstől, mire éppen akkor leginkább reászorul s ilyeténképpen kétféle imádságról lehet szó: az általánosról és az alkalmiról. Igaz, minden imádság, még a legálta-

[1]) 'Αλλ' εὔχεσθαι γέ που τοῖς θεοῖς ἔξεστί τε καὶ χρὴ τὴν μετοίκησιν τὴν ἐνθενδε ἐκεῖσε εὐτυχῆ γενέσθαι· ἃ δὴ καί ἐγώ εὔχομαι τε καὶ γένοιτο ταύτῃ. L. Plato Phaedonjában a 66-dik fejezetben.

[2]) „Lectures on the Origin and Growth of Religion", a 66—67 lapokon.

[3]) Királyok I. könyve, XI. r. 5. v.

[4]) Ef. 2, 20.

[5]) I. Kor. 3. 11.

lánosabb is bizonyos pontig alkalmi, mert nincs két oly ember, a ki ugyanazon egy érzéssel imádkozzék, a valódi imádság pedig az érzés legközvetlenebb, legőszintébb kifejezése, mert az imádkozó lelkét önti ki Isten előtt s bizvást állithatja magáról, a mit Elkána Anna nevü felesége mondott Elinek: „Nem vagyok, uram, részeg, hanem keseredett szivü — vagyok; sem bort, sem egyéb részegitő italt nem ittam: hanem az én szivemnek kivánságát öntöttem az Úr eleibe.“ [1]) Az imádság annál magasztosabb, minél kevesebbé önző, tehát minél inkább öleli fel magába az emberiséget, más szóval minél általányosabb. És ha e szempontról vizsgáljuk a különböző korszakok és népek imádságait, el kell ismernünk, hogy a Krisztus urunk által tanitott „Miatyánk“ tiszta fenségét illetőleg minden imádság felett áll, már csak azért is, mert ebben az imádkozó nem magáért csupán, hanem embertársai javáért is könyörög.

És most lássuk, mint alakult az imádság a különböző népfajok és népek lelkében.

Kezdjük Aegyptommal, melyet a zsoltáriró Kham földjének nevez. Az Aegyptomiak a protosemiták közül valók, Ázsiából jöttek át a Suesi isthmuson Áfrikába s a müvelődést a Niluson felfelé terjesztették; nyelvök a sémi nyelvekkel ősi rokonságban áll, a mint ez, hogy egyebet ne emlitsek, az igeképzésből világosan kitünik. Ez a nép igen vallásos volt, mint a hogy erről szokásai, képzőmüvészetének felesszámu maradványai s irodalma tanuskodnak, s a főlényt számos külön nevek alatt buzgón imádta, tőle várva a jutalmat vagy büntetést a siron tuli világban, mely leginkább foglalkoztatta kedélyvilágát.

A felvilágosultak és papok tudták, hogy e sok név egyazon Istent nevez meg, a nép azonban minden ilyen névnek személyt is költött s ilyeténképpen felettébb is megélénkült pantheonjok. Ammon a szülőt és a titkos erők felfedezőjét, napfényre hozóját jelenti; Imhotep a magát megismerő s minden ismeretet magára vonatkoztató istent; Phtah a teremtett világ csalhatatlan müvészét; Osiris a jóságos főlényt jelenté. [2]) Isten folyvást való küzdelemben van a gonoszszal, melyet a kietlen pusztához hasonlitottak, mig Istent a Nilusban látták jelképezve. Râ „a nap“ az isteni főlény naponként látható nyilvánulásának tartatott, mig a gonosz szellemét az éj sötétjével azonositották.

---

[1]) Sámuel I. k. 1. részének 15. v.

[2]) L. „G. Masperó's Geschichte der Morgenländischen Völker in tetertum“ németre forditotta Pietsch-mann (Lipcse, 1877), a 28-ik lapon.

A főistenhez intézett egyik ima igy hangzik:

„Imádás neked, — a ki megifjodsz és megelevenedsz, s a ki minden nap magadat életre hozod! Imádás neked, a ki az ős khaoszból (n u) felemelkedel, hogy megelevenitsd teremtményeidet, a ki az eget teremtetted s láthatárának titkait elrejtetted! Imádás néked Râ, a ki az élet sugarait idejében árasztod az értelmes lényekre! Imádás neked, a ki az isteneket teremtetted, a kinek ábrázatját senki sem ismeri! Imádás neked! Ha megjárod a mennyei útat, a téged kisérő istenek örvendeznek." [1]) Egy Tetaanch nevü hivatalnok, kinek minden nap reggelén a királyi palota legmagasabb erkélyére kellett menni, hogy onnan a felkelő napot Pharao nevében imádja, ily imádságot mondott: „Imádás neked, ó Râ, a ki éppen most vagy felkelőben megifjodva! Feléd jövök, téged magasztallak — — — — —. Én Pharao, a nap fiának lelke, szintén megifjodom, ha szépségeidet szemlélem. Add, hogy a te fényedben ragyogjak, hogy az alvilág kapui mellett elmehessek stb." Más ilyen hymnusok a lenyugvó naphoz intéztetnek. A halottak könyvének százhuszonöt fejezete szintén számos imádságot tartalmaz.

A sinai birodalomban háromféle vallásról lehet szó, u. m. Confucius vallásáról, a Taôismusról s a Buddhismusról. Az ős régiségben a sinaiak egy Shang-ti nevü főistent imádtak, a ki egy egész sereg isten [2]) felett uralkodott. Ugy látszik történetök eme legrégibb korszakában, melynek irott nyomai egész Fu-hi uralkodásáig vezetnek vissza (34—68 évvel Chr. előtt), bálványokat nem ismertek s a lélek halhatatlanságának hite élt lelkökben; babonájok azonban már ekkor is felettébb sok volt. Confucius (szül. 551 évvel Chr. u. sz. e.) és Laôtse (54 évvel született Confucius után) ezt az ősi hitet igyekeztek a babonától megtisztitni s igy eredt Sina ama két vallásfelekezete, melynek egyike Yû (Confucianismus), másika Taônak neveztetett (ez utóbbit Laô-tse alapitotta). A Buddhismus csakis Chr. u. születése előtt egy századdal hatolt be Sinába, Indiából a Brâhmanok által kiüzetve, hol azonban oly mély gyökeret vert, hogy az üldözések ellenére is ismét elétünt. Confucius leginkább a gyakorlati erkölcstant fejtette ki s noha elismeri Shang-ti főistenségét, az egy császár kivételével tiltja, hogy imádják. A császár bizonyos alkalmakkor intézett imákat a főlényhez, a mindenek terem-

[1]) Maspero „Sur la litterature réligieuse" megj. a „Revue politique" 1872-dik évfolyamában, l. a 461-dik lapon.

[2]) Ez istenek a csillagok, levegő, vizek stb. szellemei.

tőjéhez, u. m. a nyári s téli napfordulatkor stb. „Imádni kell az isteneket és a szellemeket — tanitja Confucius, — de az ember tartsa magát távol tőlök.“ A ki ilyet tanit, az a vallásreformator nevére ne tartson számot, mert a vallásos élet sarkpontja éppen az Istenhez való közeledés. Laô-tse egész más uton járt, mint Confucius, a vallásbölcsészet meredek magaslatait szerette felkeresni, a főistent ő is Shang-tinak nevezte, de gyakrabban illette a Li „értelem“ vagy Taô névvel: „legfőbb értelem.“ A régi babonákat mind meghagyta, sőt még az idegen babonának is utat nyitott vallásfelekezete hitczikkeibe. [1]) „A sinai taoismus theologiájában az ember nem csak lélekből és testből áll, hanem a testhez még egy az aegyptomi ka-val lényegében teljesen megegyező elem szövődik, a mely a halál után belőle tetszése szerint kimozdulhat, ideiglenesen itt e földön járhat, kelhet, de gyakori bolyongásai után abba visszaszáll. Az ősök szelleme az utódokat végkép el nem hagyja, hanem ezen ka alakjában őrködik felettök. Laô-tse tanaiban az indiai befolyásnak világos jeleire találunk.“ [2]) Indiának Sinával való összeköttetéseit illetőleg, l. Pliniust VI. 88.

A Kaowang king (a buddhismus egy breviariuma) elmondása előtt a sinai buddhista igy imádkozik:

„Ó nagyon könyörületes és jótékony, irgalmazz az élőknek! Ó nagyon boldog és nyugodt, segits meg minket az igazság megszerzésére!

Te, ragyogó és szépséges saját természetes fenséged által, tedd, hogy ma a tökéletes szivvel üdvösséget találjak rendeleteidben s nevednek imádásában.“ [3])

Japánban két vallásfelekezet van, u. m. a shintôismus és a buddhismus, előbbi eredete az idők homályába vész, utóbbi a Ch. u. sz. után való IV. s VI-dik száz év közt hatolt be. A shintô vallás a főlényt Amé-nomina-kanushi-no-kami-nak „az ég központi urának“ nevezi. Ez a főlény magából két más istent nemzett, u. m. Tokami-mus-subi no Kami-t és Kam-mussubi-

---

[1]) Catalogue du musée Guimet par L. de Milloné (Lyon, 1883), a LVI—LVIII. lapokon.

[2]) „Elnöki megnyitó beszéd“ mondta gr. Kuun Géza, l. a „Hunyad. tört. és rég. Társulat“ évkönyveinek IV. k., a 12-dik l.

[3]) „Abhyudgatarâja Avalôkitêçvara sûtra“ l. a „Giornale della Società Asiat. Ital.“ II. k. 71. l.

no Kami[1])-t, kik a teremtés nagy munkájában segédjei voltak. Tehát itt is épp ugy van szó a három isteni főlényről, mint a taôismusban, a melynek két háromsága van. u. m. a szellemi és anyagi, az előbbi a felsőbb, melynek elseje maga Shang-ti (l. ö. h. v. az indiai Trimurtî-t). A shintô vallásfelekezeten levő hisz a lélek halhatatlanságban s a siron tuli igazságszolgáltatásban. Az ősök tisztelete nálok is épp ugy meg van, mint a sinaiaknál. bálványaik nincsenek, templomaikban tükröket helyeznek el a tisztaság jelképeül. A riô-bu nevü vallásfelekezetet, mely a shintôismus és buddhismus összeelegyedéséből támadt kevéssel ezelőtt Japán császára eltörölte.[2] A japáni nyelv bizonyos távoli rokonságban áll a turani nyelvekhez, a mi a sinairól nem mondható. Ugy a sinai, mint a japáni nem nagy hajlandósággal viseltetnek a vallásos elmélkedések iránt, értelmi tehetségeiket leginkább a gyakorlati téren érvényesitik. Erkölcs dolgában a japáni sokkal feljebb áll, mint a sinai.

A japáni szent könyvek elrendelik, hogy az imádkozni szándékozó mindenek előtt kezét s lábát megmossa; ez megtörténvén, mindennapi imádságában a főlényen kivül, a tőle származó elhunyt császárok szellemeihez fordul és ezek után saját őseihez a legrégibb időktől fogva, s nem feledkezik meg. a levegő, tenger és rejtett helyek szellemeiről sem. Egy japáni nőnek következő imádságát jegyzem ki:

„Tisztellek és könyörgök hozzád ó hatalomnak királya! pártfogold mindenkor népedet, mely a hazáért kész feláldozni magát. Kegyelmesen engedd meg, hogy oly szent legyek, mint te vagy. Gyenge vagyok és bünös, gyengeségeimet és büneimet háritsd el tőlem, hasonlóan az északi szélhez, mely a föld porát a tengerbe szórja. Mosdass meg fehérre a rám tapadó piszoktól, mint a Kamo vizében szokták a szenyest fehérre mosni. Tedd meg nekem azt a kegyelmet, hogy a világ leggazdagabb asszonya legyek. Hiszek a te világosságodban, mely el fog terjedni e földön s felszinét tartósan meg fogja világositni boldogságomra. Cselekedd kegyelmesen, hogy családom jó egészségben legyen, s különösen az én egészségemet tartsd meg, ki csupán csak téged tisztellek és téged imádlak!" Ebben az imádságban az emberi önzés elég leplezetlenül nyilatkozik, hiszen az imádkozó nő azért imádkozik, hogy a legtöbb földi vagyonnal áldassék meg s arra kéri a főlényt, hogy különö-

---

[1]) Ez a kami igen valószinüleg öszszefügg a török kâm szóval, mely „varázslót" és „orvost" jelent, de eredetileg az isteni erővel felruházott papot jelentette.

[2]) L. L. De Milloné id. könyvét a LXIII—LXV-dik lapokon.

sen őt tartsa meg kivánt jó egészségben. Igaz, könyörög azon népért is, melynek tagja, s könyörög családjáért is, de mindenek felett magának kér a földi jókból, melyeknek legjava a tartós jó egészség.

A turáni nagy népcsaládról szólva megjegyzem, hogy a turáni faj hat ágra oszlik, u. m.: 1. az ugynevezett finn-ugorra; 2. a szamojédra; 3. a törökre; 4. a mongolra; 5. a tungusz-mandsura; 6. az ákkád-sumir-ra (a mely nép már az ó-korban enyészett el, illet. Mesopotamia sémi népeibe olvadt.) A magyart illetőleg csatlakozom Vámbéry nézetéhez s fajunkat a török családhoz sorolom. [1])

A finn-ugor népek főistenöket különböző nevekkel illették, igy a finnek jumala-nak, a čeremíszek jumo-nak, a zürjének jen-nek, a votjákok inmar-nak, a vogulok numi tarom-nak, a mordvinok Csám-Páz-nak nevezték. Kitünő nyelvtudósunk Budenz József a jomo szóról értekezve a következőkben igen becses adalékkal járul a finn-ugor mythologiához: „De hogy kerül a jomo, jovo „bonus" mellé a „deus"-t jelentő cseremisz jumo, finn jumala? Vajjon a régi ugor pogányságnak az „isten"-ről olyan átszellemült fogalma volt-e már, hogy ezt, mint akár a keresztyén ethika legmagasabb fokáról, κατ' ἐξοχήν „bonus"-nak nevezték volna? Kissé merész volna, ily emelkedett philosophicus fölfogást az ugor ős vallásról tenni föl, melynek fönmaradt gyér emlékei eléggé bizonyitják, mily emberi módúnak képzelte az ős ugor nép az öreg istenét, s mennyire földiesnek annak mennyei gazdálkodását. A vogul mondásban az öreg istennek (numi tarom atyának) van háza, háztartása, széles udvar mellett, ő vadászni jár stb. Egy szóval, gazdag nagy urnak veszi a náiv gyermek-nép képzelete, ki igazán „boldogon" éli napjait. E felfogásról tanuskodik még a magyar „boldog isten" („szegény ember szándokát, boldog isten birja"). Csakis ily értelemben lehetett az ugor ősvallás istenének neve, vagy talán inkább kiváló attributuma a jó szó, a mely név aztán egyik-másik nyelvben egyedüli és rendes névvé is válhatott, a mit jelesen a cser. jumo és f. jumala-ról állitunk, mig másutt vagy az eredetibb hitképzelet alapján az „ég (coelum)"-ot jelentő szóval nevezték (zürjén jen, azaz jenmi [2]), e helyett jelmi = finn ilma aer, coelum; votják inmar e helyett ilmar; mordvin škajdeus és coelum), vagy más melléknévvel, p.

---

[1]) Okaimat, hogy miért, már több cikkben eléadtam s szándékozom e tárgyról egy külön értekezésben is szólni.

[2]) Mert az instr. esetben (casus instrumentalis) jenmön áll.

o. finn ukko (tulajdonképpen „öreg“). Az itt sejtett fejlődést, mely szerint egy „bonus“-t jelentő szó, „boldogság, gazdagság“ értelemben véve, végre az „isten“ elnevezésévé vált, szépen megvilágitja egy analog eset az indogerman nyelvek köréből, mely pedig oly határozott és biztos, hogy kifejtett nézetünket a cseremisz jumo eredetéről is bizonyosságra emeli. Ez a szláv bog (bogŭ) „isten“ szó, melynek eredeti jelentését még a bogatŭ „gazdag“ melléknév hirdeti; szintigy u-bogŭ „szegény:“ s végre egyezik a bogŭ szó a szanszkrit bhaga-val „glück, wolstand“ („gut“) s kifejlődött rajta vagy ragadt rá a „deus, isten“ jelentés, az ó persában is (baga).[1])

A finn-ugor népek egyikének, t. i. a mordvinoknak, néhány imádságát tette közzé nagyérdekü finn-ugor mythologiai értekezéseiben jeles tudósunk Barna Ferdinánd. Ez imádságok egyike, melyet a „Viz-isten“ ünnepén valamelyik kutforrásnál mondott el a pr'ävt-tävtär mint az ünnep vezére igy hangzik:

Kjölu-Paz! viimiań moń
„Nyirfa isten irgalmazz nekünk!
Ange Patyaj adj nekünk egészséget!“

A mordva házi gazda a Természet tündére nagy ünnepén (karácsony napján) azon imádságában, melyben az isteneket sorba megnevezi, Ange-Patyaj-hoz („Anya-istenasszony“) érve igy szól:

„Ange Patyaj Páz! termessz vaskos szalmaszárat, nagy kalászokat, tojás nagyságu sárga szemeket. A milyent Juzta-Özaisz szeret, olyan nyájat adj nekünk. Adj nekünk sok és gyönyörü lovakat, erősöket, egészségeseket, mint a medvék. Adj nekünk teheneket, disznókat, tyukokat, ludakat, kacsákat, mindennemü nyájakat, mindenféle madarakat. A régi jót köszönjük, az ujat kérjük.“[2]) A nagyobb áldozati imákat megelőzőleg a szent fa ágai között felhangzik a vozat'ä, az erzamordvinok legfőbb áldozó papjának, fennhangon kiáltott szózata: sakmede vagyis „csendesen legyetek.“ Mire a megjelentek kalapjaikat leveszik s elhallgatnak. Ekkor a vozat'ä fenhangon igy kiált: sa marte! paštsin kodi! „buzgón könyörögjetek, mélyebben hajoljatok meg.“ E parancsra mindnyájan több izben meghajtják magokat, mindenik külön-külön ezt imádkozván: „Čam-Páz könyörülj rajtunk, Voltsi Páz, Nazarom Páz, könyörülj rajtunk; Niški Páz, Svät-Vereški Velen Páz oltalmazz minket; Ange-

[1]) L. „Magyar-Ugor Összehasonlitó Szótár“ (Budapest, 1873—1881), a 147—148-dik lapokon.

[2]) L. „Ősvallásunk Főistenei“ (Budapest, 1881), a 45-ik l.

Pat'äi-Páz, legszentebb Istenszülő könyörögj érettünk." Ezután egy ujabb ima kezdődik s miután a közönség ugyanazt mondta, mint elébb, a főpap segédjeivel az áldozatot felajánlja. E közben a főpap a szent merő kanalat ég felé emelve igy szól: Čam Paz lásd meg s fogadd el! Nazarom Paz lásd meg s fogadd el! s igy tovább. A szertartás után a vozat'ä a szent fára mászik s onnan kiált le: Sakmede! s midőn mind elhallgattak, fenszóval a következő imádságot szavalja: „Čam-Páz Niški-Páz, Svät-Vereški Velen-Páz, irgalmazz nekünk, Ange-Pat'äi-Páz, legszentebb istenszülő, hozz termésünkre északi fényt és meleg harmatot, Mastir-Páz, ehetnénk, Ved-Mastir-Páz, ihatnánk, Norrovava Aparutš, növeszsz termést, Mastir-Páz, Gondviselő-Páz, táplálj bennünket, Ved-Mastir-Páz (a viz istene) adj esőt, Niški-Páz, süss termésünkre, Vergi-Mutški-Melkazó, adj szép időt, Varma-Páz, adj gyenge szellőt, Tastözais, oltalmazd meg a mi jószágunkat, Suavtuma-Özais, termeszsz sokat, Mastir Paz, termeszsz gabonát, zabot, tatárkát, kölest. Dur, dur, dur pare Mastir-Páz (lásd, lásd, lásd szörnyü Masztir-Páz)." L. Barna Ferdinand „A Mordvaiak Pogány Istenei stb." czimü értekezését (Budapest, 1879), a 25—29 ll

A törökök főistenöket tangri-nak hitták; tangri eredetileg eget jelent, igy az altaiban teñeri, tegri „ég", az ujgurban tangri 1. „ég", 2. „isten", l. ö. h. v. az ujgur tang szót, mely „világosságot, nappali világosságot, hajnalhasadást" jelent. Az ujgurok tangri-n kivül a legfőbb istenséget még okan, csag. ogan szóval is jelölik, mely névről Vámbéry egyik jegyzetében azt irja, hogy „szószerint annyi mint a mindentudó." Az altájiak a főistent kudaj-nak s abijaš-nak nevezik. A menggi atas ó-osman čolab szóról fennebb szóltunk. A török népfajról Vámbéri a „Magyarok eredete" czimü munkájának egy helyén megjegyzi, hogy a vallás ügyeiben közönbösséget mutatnak s ezt azzal igyekszik bizonyitni, hogy a khazarok hatalmok korában a különböző vallás formákat nemcsak megtürték, hanem egyformán figyelmökre is méltatták és tisztelték, hogy a turkománok, ghúzok és özbégek nem vonakodtak soká, hogy az iszlámra térjenek, „épen oly kevéssé, mint a besenyők az ó-korban, kiket Al-Bekri szerint már a 400 évben (1009—1010) fogolykép hozzájok vetődött moszlim ember, ki egyuttal törvénytudós is volt, megtérithetett." [1]) Még azt is felhozza Vámbéry, hogy Közép-Ázsia mai nomádja, jóllehet a mai mollah-k már ezer esztendeje, hogy megtéritésén fáradoznak, Mohammed tanitásának még mindig lanyha

---

[1]) L. az id. k. 370-ik lapján.

követője és még mindig szivesebben hódol a pogány babona emlékezetének, mint a Korán rendeleteinek. A Kudatku Bilik czimü könyv csakugyan Vámbérynek látszik igazat adni, mert ennek lapjain a régi török hitképzeteknek felette kevés nyomait látjuk. És mégis Vámbéry emlitettem állitását túlzásnak tartom, mert a török Allah akaratja előtt mélyen meghajlik, mindent tőle vár és tőle remél; ha valamely romot lát, igy kiált fel: Allah vurdu „Allah beléje ütött," s a kedvest és gyönyörködtetőt Allah adományának tartja. A bucsuzó társát Isten gondjaira bizza, a köszönő Istenre hivatkozik: Allah razi olsun vagy ola és igy tovább. Nešri török történész szerint a Turkománok neve annyit tenne, mint „igaz hivő törökök." Kara-Khan fia Mussa vallásos buzgósága által tünt ki. A khazarokról, a kikre Vámbéry hivatkozik, tudjuk, hogy vallásos kérdések iránt élénken érdeklődtek. Mind ez éles ellentétben áll Vámbéry állitásával, melyet az emlitett okokból el nem fogadhatunk. A telent török nép (saját nyelvökön Telenget) egy imáját irom ide Radloff korszakalkotó munkájából:

„Te Abijaš Khan menny, ott fenn!
Ki a földön a füvet növesztetted,
Ki a fán a leveleket fakasztottad,
Ki a lábszárt hussal ruházod,
Ki a fejen hajat növesztesz,
Te a teremtettek teremtője,
Te mennye az elkészitettnek,
Menny, ki a csillagokat teremtetted,
Ti hatvan fejedelem, kik az atyát felemelétek,
Te Ülgän Pi, ki az anyát felemelted,
Te a teremtettek teremtője,
Te mennye az elkészitettnek,
Menny, ki a csillagokat teremtetted!
Adjon Isten barmot,
Adjon Isten kenyeret,
Adjon Isten a háznak egy fejet.
Te a teremtettek teremtője,
Te mennye az elkészitettnek!
Atyámtól azt kérem,
Add áldásodat oh atyám!
Segits oh atyám,
Házamban fejemnek,
Gulyámban barmomnak!

Előtted meghajlok.
Adja Isten áldását!
Te a teremtettek teremtője,
Te mennye az elkészitettnek! [1])

Egy telent áldás igy kezdődik:

„Ur Isten szeme reád forduljon!
Az öregek áldása reád szálljon!
Magas Isten szeme reád forduljon!
A nagy emberek áldása reád szálljon!“

A tölös törzs šamanja az esőt következő szavakkal véli előidézhetőnek:

„Kairakan! Kairakan!
Alas! Alas! Alas!
Tenyérnyi széles nyilást csinálj!
Tőfoknyi nagy lyukat nyiss!

---

[1]) Az eredeti telent szöveg igy hangzik:

Öröghü Abïjaš kân tängärä
järghä kök čïgargan,
agaška pür čïgargan,
paldïrga ät örghüskän,
pažïna čač čïgargan,
jajagandï jajuči!
jasaganïng tängärä!
ada ködürghän alton pi!
änä ködürghän Ülghän pi!
jajagandï jajuči!
jasaganïng tängärä!
jïldïs čïgargan tängärä!
malï kudai pärsin!
aš kudai pärsin!
paš kudai pärsin üighä!
jajagandï jajučï!
jasaganïng tängärä!
adamnang suradïm,
alkïžïn pärsin, adam!
polïssin, adam,
üidä pažima,
ürüdä malïma!
sā paškojïp jadïm.
Kudai alkïš pärsin!
jajagandï jajučï,
jasaganing tängärä!

L. Radloff délsiberiai török szövegeinek első részét, a 217—218 ll.

Én, nemből származott,
A czédrusfa gyökere,
Abu Toby szólitott,
Ongostoi Kuldurak szólitott,
Az ég köldöke a földön legyen!
A föld köldöke az égben legyen!
Paštïgaš nevü őset hivom fel,
Nyissa meg az ég utját!
Tenyérnyi széles nyilást csinálj!
Tőfoknyi nagy lyukat nyiss!
A magas hegyek mögül törj elő!
Az Abakan-forrás felől hatolj keresztül!
Kairakan! Kairakan!
Alas! Alas! Alas!“ [1])

Az ákkád, sumir nép Babylonia őslakói voltak s az ó-kori mivelődésnek nem egy vivmánya tőlök eredt. E nép főistenét A n u-nak nevezte, s hitt a tulvilági életben. Egy ó-ákkádi zsoltárban a fohászkodó ezeket mondja: [2])

„Hogy az én uram szivének haragja lecsendesüljen! Hogy az előttem ismeretlen Isten megengesztelődjék! Hogy az előttem ismeretlen istennő engesztelődjék! Az ismeretes és ismeretlen isten megkérlelődjék! Az ismeretes és ismeretlen istennő megkérlelődjék! Hogy istenemnek szive megengesztelődjék! Hogy istennőmnek szive megengesztelődjék! Ismert és ismeretlen Isten s istennő megkérlelődjék. Az Isten, ki haragudt reám, megengesztelődjék! Az istennő, ki haraggal viseltetett reám, megengesztelődjék! A bünt, melyet elkövettem, nem ismerem többé; a gonosz tettet, melyet elkövettem, nem ismerem többé! Kegyteljes nevet nevezzen az én Istenem! Kegyteljes nevet nevezzen az én istennőm! Kegyteljes nevet nevezzen az ismert és ismeretlen Isten! Kegyteljes nevet nevezzen az ismert és ismeretlen istennő! Tiszta ételt nem ettem! Tiszta vizet nem ittam! A boszuság, melylyel Istenemet illettem, észrevétlenül ételemmé vált! A baj, melyet istennőmnek okoztam, váratlanul reám nehezedett! Oh uram! büneim mepszaparodtak s nagyok gonosztetteim! Istenem, büneim megsokasodtak, s nagyok gonosztetteim! Istennőm, büneim megszaparodtak s nagyok gonosztetteim! Ismert és ismeret-

---

[1]) L. Radloffnál az id. kötet 220—221-ik lapján. A K a ï r a k a n istennévre a magyar K a r a k á n emlékeztet.

[2]) L. Sayce forditását az alább id. könyvben.

len Isten, büneim száma sok s nagyok gonosztetteim! Ismert és ismeretlen istennő bűneim száma sok s nagyok gonosztetteim! A bünt melyet elkövettem, nem ismerem; a gonosztettet, melynek elkövetője lettem, nem ismerem. A bántalom, mely ételemmé vált, — nem tudom hogy? A baj, mely lesujtott, — nem tudom hogy? Az ur szivének haragjában reám tekintett, az ur szivének boszuságában meglátogatott, az istennő nehezteléssel volt reám s fájdalomba taszitott, ismert és ismeretlen Isten szorongatott, ismert és ismeretlen istennő bántalmakkal illetett. Segedelmet kerestem, de senki kezemnél nem fogott; sirásra fakadtam, de senki segitségemre nem jött. Hangosan kiáltok, de senki szavamra nem hallgat; kinjaimban a földön fetrengek s fel nem nézek (többé). Irgalmas istenemhez fordulok, hangosan zokogok; istennőm lábát csókolom, és . . . az ismert és ismeretlen Istenhez zokogok, ismert és ismeretlen istennőhöz száll hangos sóhajtásom. Oh Uram, néz (kegyelmesen) reám, s hallgasd meg könyörgésemet! Oh istennő, néz (kegyelmesen) reám, s fogadd el imádságomat! Ismert és ismeretlen Isten, ismert és ismeretlen istennő . . . . Meddig oh Istenem, ... Meddig oh istennőm, nem fog arczod felém fordulni? Mikor oh ismert és ismeretlen Isten, fog szived haragja lecsillapulni? Az emberiség rosz s belátás nélkül szükölködik. Bármennyi ember is legyen, mit tudhat egyikök is. Akár jót, akár roszat tesznek, belátás nélkül cselekednek. Oh uram, szolgádat a földre ne tipord! S a vizbe merültett kezednél fogd! A bünt, melyet elkövettem, változtasd kegyelemre! A gonosz tettet, mit elkövettem, kapja el a szél! Roszaságomat szakitsd ketté, mint egy ruhát."

(Vége következik.)

GRÓF KUUN GÉZA.

UNITARIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-IK SZÁZ ÉVBEN.

II.

AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE ESZTERGOM VIDÉKÉIG.

Harmadik közlemény. [1])

Klasszikus földje hazánkban a kereszténységnek Baranya. A legenda szerint maga Péter és Pál apostol is járt volna itt és e vidéknek már az első százban püspöke lett volna . . . Annyi kétségbe vonhatatlan, hogy a hazánkban legelőször itt hírdetett kereszténység az apostoli kereszténység vala. Az Athanasius által szított trinitarius mozgalom hazánkat Arius részén érte. Mint Sulpicius Severustól tudjuk, a két Pannoniának majdnem minden püspöke, a Dunától fel Noricumig, Arius hitén állott.[2])

Singidunum (Belgrád), Cibalis (Vinkovce), Mursa (Eszék) és Sopianae (Pécs) püspökei lobogtatták a római kereszténység előtt ekkor az egyistenhitűség zászlaját. [3]) Constantius császár diadala Eszék mellett (350-ben) a monotheizmus, az unitárizmus diadala volt. Virágzott soká még a rómaiak kivonulta után is Sopianae vidékén e hít. A húnok idejében a szövetséges gothok, [4]) az avarok idejében a szövetkező longobardok Arius hítét vallották. Sőt a római birodalomba bevonuló gothok nyomán fölsarjazott utóbb a patarénok feleke-

---

[1]) A két első közleményt lásd a „Keresztény Magvető“ mult évi 4-ik és 6-ik füzetében.

[2]) Omnes fere duarum Pannoniarum episcopi in perfidiam Arianorum coniurarent. Sulpicii Sev. Hist. Eccl. lib. 2. Vesd össze Haas: Baranya, 122. 124.

[3]) Haas: Baranya. 124. — Lányi Károly magyar egyháztörténelme. Átdolgozta Knauz Nándor. 32. l.

[4]) Haas: Baranya. 124.

zete [1]) s az Italiában letelepült longobardok életet adtak a valdenseknek. [2])

Ily régi visszaemlékezések indíthatták Orbán pápát arra, hogy a Nagy Lajos által Pécsett felállitott egyetemen a hittudományok előadását örök időkre megtiltotta. Taníthatták Budán, Esztergomban, avagy Pozsonyban; de a magyar tudományosság ősi székhelyén a theologia mindvégig tiltott gyümölcs maradt. E bölcs ovatosság okozta aztán, hogy a husszita mozgalmak, bár lehatottak a közel Szerémségig, Pécs vidékét igen kevéssé érintették. Sőt a XVI-ik száz hítujitása, míg Buda, Esztergom és Pozsony papsága és polgársága körében a legszebb sikerrel hódíthatta hiveit, Pécs háromszáz papja és tanárja közelében földsiket fülekre talált.

1543-ban változott meg a helyzet, mikor a töröktől való félelem Szaniszló püspököt papjaival és katonáival egyetemben kiűzte a városból. A rá következő tavaszra átkelt a Dunán Baranya első reformátora és az első helységben, hol szíves fogadtatásra talált, megkezdte az új igék hírdetését. [3])

A dunamelléki Laskó hallgatta meg először Luther és Kálvin tudományát. A magas kerek domb, melynek tetején a laskói templom ma is áll, sokszor hallotta tavaszi és nyári estéken, a mint hegedűje mellett szép hangos szóval messze hallhatólag énekelte Mihály pap Dávid királynak általa magyar rhythmusokba szerzett zsoltárait. [4]) Hegedű- és énekszónak nagy híre kelt a hegyaljai vidéken. A nép mindenütt beszélte, hogy új hít támadt, melyről előbb nem

---

[1]) Már a Kr. utáni VIII-ik sz.-ban feltünnek a Balkán félszigeten a patarén szekták. Nagyszámú hiveket nyernek később Boszniában, Lombardiában, Provenceban, Flandriában és Angliában. A általok keltett mozgalom a protestáns hitujitás előhajnala. V. ö. Asbóth János. A bosnyák bogumilek. Budapesti Szemle. XLI. kt. 29. 42. l. A XVI. sz. végén egy köztük járt utazó észrevétele szerint sokan voltak közülök kalvinisták és arianusok. U. o. 205. l.

[2]) V. ö. W(adasi) J(ankovich) M(iklós). A socianiánusok (igy!) eredetéről, Magyarországban volt ecclesiájokról stb. 15. l. Érdekes, hogy épen e valdensek (szerinte lombardisták) által viteti be az unitárius eszméket Jankovich a paduai egyetemre. Az itt tanult magyar ifjak közül Dudich Andrást, Forgách Imrét, Zsámboki Jánost, Scalich Pált és Berzeviczy Mártont nevezi meg, mint olyanokat, a kik később unitáriusok lettek. U. o. 13. l.

[3]) V. ö. Szilády Áron: Sztárai Mihály. Régi magyar költők tára. V. kt. 298. l.

[4]) U. o. 299. — Lampe: Hist. Eccl. 662

hallatott egy szó sem, és a körülfekvő városokból és falvakból seregestűl tódultak hozzá, mint valami híres vásárra. [1])

Sztáraival csaknem egy időben Szigeti Imre Tolnán indította meg a reformatiót. [2]) Kezet fogva aztán diadallal hordozták körül a Duna és Dráva környékén a hítujitás zászlóját. Ismeretes nyilatkozatuk szerint 120 egyházat építettek, a melyek közül mindenikben egy értelem szerint hírdettetett és vétetett az Urnak igéje és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokak állitása szerint jobban szervezett egyházat azoknál sem láttak, a kiknél az Ur igéje egy emberkor óta hírdetteték. [3])

A laskói templom körül alusszák örök álmokat az új hítnek legelső hivei Baranya földében [4]) és ugyanott közöttük pihennek az „új ariánizmusnak" legelső hítvallói is a dunántúli részeken. Mert az unitárizmus, mint mindenütt, úgy itt is nyomon követte a kálvinizmust. 1569-ben kilépett a nagyváradi zsinattal Magyarország földére s a rá következő esztendőben, mint Belényesen, mint Békésen, Makón, Simándon és Temesvárt, úgy Laskón és Tolnán is — csaknem mindenütt egyszerre — fölemeli zászlaját.

Dunán túl magát a nagy Sztárait látjuk az újszerű hítelvek legelső hírdetésében fáradozni. Nemcsak hogy az úr igéjét kiváló tisztaságban vételé; de módot nyujtott egyszersmind arra is, hogy a kálvinizmusba avatott hivek az egyistenhítűség elveit is korán megismerjék. 1557-ben kiadta zengzetes versekben a háromságvalló Athanasius püspök életét [5]): mint küzdött Ariussal; mint üldöztetett a néptől, császároktól és püspököktől; mint fejezte be végre sokat hányatott életét, a boldog halálnál egyebet nem nyervén jutalmúl.

Sztárai Athanasiusából értesült először a dunántúli magyar, hogy Arius a Krisztus utáni időkben mily hatalmas „fő ember" vala [6]), hogy

---

[1]) Haas: Baranya. 165. — Lampe: Hist. Eccl. 662.

[2]) V. ö. Szilády Áron: Sztárai Mihály. Régi m. költ. tára. V. 306.

[3]) Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 12. l. — Lampe: 103.

[4]) Szilády: 299.

[5]) Szabó Károly Régi magyar könyvtárában Sztárai művének csak egy évszámnélküli kiadásáról emlékezik. Nagy Sándor szerint a Historia Athanasii Episcopi nemcsak hogy 1557-ben készült, de még ugyanazon évben meg is jelent. Lásd Sztárai Mihály élete és művei. 38. l.

[6]) Alexandriában ő fő ember vala
És az pispökséget ő kévánja vala,
Hamis tudományát azért hinti vala.
Ennek tudománya ilyen hamis vala:
Krisztus istenségét ő tagadja vala,

14 püspök, köztük Euzébius, „igen tudós pispek, de megbolondult pispek," vallott vele s felette igen sok nép, sőt még maga a császár is az ő pártján álla. Sztárai Athanasiusa világosított fel nagyobb közönséget arról, hogy e nevezetes őskeresztény mozgalom a szomszéd „Horvátországban" vetett legnagyobb hullámokat. És végre Sztárai Athanasiusából nyilvánult ki az is:

Sokan vannak most is ilyetén káromlók,
Jézus Krisztus ellen támadott káromlók . . .
Végre meglátjátok szörnyű lészen ő dolgok. [1])

Természetes aztán, hogy mire az erdélyi hítnézetek első képviselői megjelentek a nép előtt, a felcsigázott képzelem a valóságot a híirénél sok mindenben kedvezőbbnek találta. A szörnyű jövevények akárha egy-egy kálvinista prédikátor személyébe öltőztek volna. A keresztényi elvek hittudós fejtegetésétől sem pappal, sem polgárral szemben épen nem riadtak vissza. Sőt ellenére a költői ráfogásnak, [2]) hitelveiket az utolsó pontig épen magából a bibliából ügyekeztek bebizonyítani.

Nem akarjuk a fennebbiekhez hozzá adni azt is, hogy Pécs tudós püspöke épen ez időtájt hagyta el a katholikus egyházat és az egységhivők közé lépett. [3]) Luther és kálvinhítű atyánkfiai máig is

---

Csak puszta embernek őtet vallja vala,
Isten eszközének őtet mondja vala.
Sok bolond embernek ez oly igen tetszék,
Nagy hamar nagy sokan ezt könnyen elhivék,
Mert az okossághoz nagy könnyen férkezék,
Krisztus személyéről nagy kérdés támasztaték.
Tartják Árriussal, a kik imezt mondják:
Csak ember a Krisztus, nem Isten, azt vallják . . .

Historia Athanasii Episcopi. 23—29. 36--42. — Régi m. költők tára V. 158. l.

[1]) Historia Athanasii. 681. 682. 685. sor. Régi m. költők. V. 180.

[2]) Igen hamis vala Árrius vallása,
Mert a szent irásból nem vala támasza,
Sőt mind az szent irás ellene szól vala.

Hist. Athanasii. 331—333. sor. Régi m. költők. V. 168.

[3]) Dudich 37-ik püspöke Pécsnek. A magyar kath. főpapság képviselője volt a tridenti zsinaton. Mind Thuanus, mind Sarpi Pál feltétlenűl magasztalják őt. Utóbbi jóra törekvő szándékát és igazszívűségét dicséri; előbbi elméjére és tudományára nézve vallja csudálatra méltó férfiúnak. Mint pécsi püspök 1566-ig Szigetvárban székelt s oda gyüjté a törökök elől szétfutott káptalant. Szigetvár eleste után Lengyelországban telepedett meg és később Sziléziában, Boroszlóban, élt haláláig. 1575-ben a Báthori-párti Blandrata ellenében Miksa magyar király érdekeit védte, kit a lengyel trónra szeretett volna emelni.

szeretik Dudichot hítfelökként tekinteni és csak a katholikus clerusnak állhatott érdekében hírdetni az ő pokolra szánt ariánusságát. E vonzó példát nem számítva is, igen sok kedvező körülmény, mint szabad igehirdetés, hítvitázó és biblia forgató papság, a hítujítással már rég megbarátkozott s vallásos kérdések iránt élénken érdeklődő nép és végre maga a hítujitást politikai érdekből pártoló török uralom tevék lehetővé, hogy az unitárizmus a Dunán túl is teljes erővel föllépjen.

Ki lehetett itt az első unitárius igehírdető? A Laskón és Tolnán működött Sztáraival és Szigetivel szemben az új egyház Jászberényire és Alvinczira hivatkozhatott, mint első alapitókra. Alvinczit a herczegszőlősi püspök tünteti fel olyannak, mint a ki Erdélyből vitte volna be a Dunántúlra az unitárizmust. [1]) Ez állitás mellett bizonyit erdélyi hangzású neve; bizonyit továbbá a gyülölet és üldözés, melylyel az ő személye iránt a kálvinista papok viseltettek, mignem végre sikerült elveszteniők. Jászberényiről meg szintén tudjuk, hogy Válaszuti György 1572-ben már Baranyában találta és pedig tekintélyes állásban, hihetőleg Pécs prédikátorságában. [2]) Nagy eszétől, vitatkozó tehetségétől tartottak már ekkor elannyira, hogy a háromságos papok csak elvétve s akkor is csak nagy kénytelen keltek hítvitára vele. [3])

Melius Péternek 1570. aug. 10-éről fenmaradt levele az egyetlen egykorú emlék, mely az unitárizmusnak Laskón és Tolnán föltüntével foglalkozik. Hihetőleg a csengeri zsinaton kapott arra vonatkozó értesitéseket. Hogy ez értesülés milyen lehetett, mutatja a zsinat általa szerkesztett határozatainak egész iránya és mutatja az, hogy szükségesnek látta magát János Zsigmondot biztositani arról, hogy a „Blandratisták" a kálvinisták által mind Belényesen, mind Békésen, mind Laskón és Tolnán könnyű szerrel legyőzettek. E tudósitás hangjára és becsére vonatkozólag már előbbi közleményünkben megtettük méltató észrevételeinket. [4]) Most csak anynyit tartunk

---

Meghalt egy évvel később, mint Blandrata, 1589-ben, 56 esztendős korában. Síriratát máig is látni Boroszlóban, a Szent-Erzsébet templomában. V. ö. Haas: Baranya. 287. Jankovich: A socinianusok eredetéről. 9. l. Budai: Polgári Lexicon. 2-ik kiadás. II. 373. Kereszt. Magvető XV. 71.

[1]) Kereszt. Magvető VII. 251.

[2]) Jankovich: A socinianusok eredetéről. 33.

[3]) U. o.

[4]) Ép oly igaz a Melius tudósitása, mint Kiss Áronnak szintén a csengeri zsinatot kisérő következő megjegyzése: A csengeri hítvita bevégződött. Be-

szükségesnek megjegyezni, hogy a „legyőzött“ unitárizmus Laskóról Pécs felé és Tolnáról Buda irányában indult hódító utjára.

1573-ban a Konstantinápolyba utazó Gerlach István Esztergom közelében már egészen unitárius városra akadt. Nagy-Maros volt ez, Visegrád átellenében, a Duna balpartján. [1]) Ugyanez utazó Tolnáról azt jegyzi föl, hogy nagy mezőváros a Duna jobb partján; lakosai vallásukra nézve nagyjából kálvinisták, részben arianusok.

A Laskóból kiindult mozgalom a közel Nagy-Harsányban talált csakhamar szives fogadtatásra. A nép kálvinista prédikátorján túladott [2]) s az új hítet behozó Alvinczit tartá meg papjának. Alvinczi

---

lényes, Laskó, Tolna, hol még az unitáriusoknak párthiveik Magyarországon voltak, már e zsinat előtt meghódoltak volt a háromság tanának. A XVI. sz.-ban tartott m. ref. zsinatok végzései. 673. l.

[1]) Délután csak egy mérföldre hajóztunk a Dunának bal partján fekvő Maros nevű mezővárosig, mely egészen ariánus. Midőn itt kiszállottunk, a helység plébánosa nyájasan ajánlkozott nekem minden szolgálatra. Kérdésemre azt mondta, hogy ő lutheránus, hogy az augsburgi hítvallás felekezetéhez tartozik. Vacsorára is hivott magához; de vacsora után, midőn a mi nagyságos urunkkal sétálni mentünk s ő, a plébános, ismét hozzám jött, elvégre megvallotta, hogy ő a Fiúnak és a Szentléleknek örök istenségét nem hiszi, s hogy kettőjöket csak annyiban illeti az Isten neve, mennyiben a hatóságot; az Atyaisten ugyanis általok, mint eszközei által, hajtatja végre isteni műveit.

Jun. 25-én Tolnánál voltunk. Ez nagy mezőváros a Duna jobb partján, Pakstól öt mérföldre. Lakosai — vallásukra nézve nagyjából kálvinisták, részben ariánusok. Nincsenek tudós hitszónokaik; ezek közül csak kevesen értik a deák nyelvet, beérik a magyarral. E helység hítszónoka Wittenbergben tanult, de most betegen feküdt podagrában. Beszéltem a káplánnal, az tanulatlan volt. Gerlach István: Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán. Lásd Szalay László közlésében: Adalékok a m. nemzet történetéhez a XVI. században. II. kiad. Pest 1861. 216. 221. 222. l.

Ez a Gerlach István Miksa 1573-iki konstantinápolyi követének, Ungnad Dávidnak, luth. vallású udvari papja volt, — nem annak az Ungnadnak tehát, kit Melius Péter 1570. táján igy köszöntött: Isten éltesse ő nagyságát, Ungnad Kristóf úrat, az egri kapitányt, hogy a rókákat és kanokat (értsd: unitáriusokat) kergeti! (Jakab E. Dávid Ferencz emléke. 170. l.) Nagy-Maroson még talán maga Kristóf úr sem birt volna a sok „rókákkal és kanokkal“ . . .

[2]) Ily esetre látszik hivatkozni az 1576-ban tartott herczegszőlősi zsinat következő határozata: Az kösség az ő pásztorát vagy reá való haragjában, vagy az önnön fejétűl az fő gondviselőknek hírek nélkül el ne küldje és mást ne fogadjon. Mert gyakorta esik, hogy az kösség az hitlenkedőkben és csélcsapokban inkább gyönyörködik, hogy nem mint az igaz tanitókban. És igy kedvek szerént való doktorokat válogatnak magoknak. 13-ik czikk. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. 679.

nem sokat pihent Harsányban. Ugy kell lenni, hogy már 1571-ben, vagy legkésőbb 1572-nek tavaszán, beköszöntött Jászberényivel együtt Baranya fővárosába.

Pécsett több körülmény tette fölléptüket kedvező sikerűvé. A törökök a nagyúrtól kedvelt erdélyi fejedelemnek, „István királynak“, [1]) papjait, a katholikusok a jelleméről és tudományáról híres utolsó püspöknek, Dudichnak, hítfeleit láthatták az ujonjöttekben. A kálvinistákat meglephette az a szertelen vakmerőség, mellyel a fél ország szidalmával, a száz pap fanatizált gyülöletével mit sem törödő jövevények hítfeleiktől oly messzi földre elszakadva papjaikkal való vetélkedésre készek voltak. A mellett az is méltó figyelemre, hogy Alvincziék istenen kivül senkiben, míg Kálvin emberei mind a városon, mind pedig a közel és távol vidéken buzgó hivők nagy sokaságában bizakodhattak.

Megengedhetőnek látszott tehát Pécs polgárságának azon puszta merő kiváncsiság, hogy hallani kivánták az erdélyiek ajkáról azokat az eszméket, melyektől ez időben fél Európa forrongott. Papjaik hogyne töltötték volna e részben kedvöket, hisz épen polgáraik jóvoltából gazdag ekklézsia és híres iskola volt kezökön: illő volt tehát népük előtt kitenniők magukért s a betolakodók könnyű legyőzésével maguknak szép tekintélyt és tudományos hírt szerezniők ... A mi a katholikusokat illeti, ezek egész lelki gyönyörűséggel várhatták, mint kapnak most egymás között össze az új vallások hírdetői. Szóval mindenek közös akaratából megtartották a végzetes eredménynyel végződött disputatiót a város színe előtt a két bevett vallásfelekezet közös nagy templomában.

Az eredmény kit se lep meg, ha meggondolja, hogy Pécsett 1543-ban még állt hazánk egyedüli egyeteme, melynek az ott tanult Istvánffi szerint kevéssel azelőtt még nem kevesebb, mint 2000 hallgatója volt. [2]) Innen

---

Vesd össze a következő helyekkel: 19-ik czikk. Senki esztendőjének előtte az ő ekklézsiáját el ne hagyja, hanem ha másuvá akar menni, esztendőjét kitöltse. — 24-ik cikk. S nki se prédikátor, se skolai mester egy pispökség alól más pispekség alá ne menjen, hanem attúl, az mely pispek alatt lakott, levelet kérjen jámborsága mellett. Ezt penig akarjuk az sok hamis tanitókért, az kik alattomban közinkben bemásznak, mint az Krisztus ő felőlök megmondotta. Igy az község is oly tanitót ne fogadjon, kinek mind tudományáról, mind életiről bizonságtevő levele nem leend. Kiss Áron: 680. 681.

[1]) János Zsigmond neve a töröknél.

[2]) Isthvánffi: Historiarum Liber XV. pag. 261. Coloniae Agrippinae. 1622.

az a mívelt hang, mely e város hatóságát minden akkori városunk fölött érintkezéseiben oly előnyösen megkülönböztette. Innen az a sok „deák" is polgársága között, mely czim litteratus embert jelentett és majdnem fölért a mai idők doktorátusával. A kálvinisták a derék apákhoz méltó fiakat igyekezvén nevelni, jeles tanitókat küldtek hiveikhez és „híres collegiumot" tartottak fenn. [1])

Nem csodálhatjuk aztán, ha az unitárius eszmék termékeny talajra találtak s az az egy-két jövevény az úr beszédének fegyverével, hogy a máig fenmaradt hagyomány szavaival éljünk: elfoglalta a kálvinista ekklézsiát. [2])

Alvincziék derék munkát végeztek, mikor hítökre birták Pécs hatóságát. Kész iskolának és erős középpontnak jutottak ez által hatalmába. A vár megvédte őket a vészes idők villongási ellen. A város fekvése alkalmat nyujtott a gazdag és kiterjedt tartomány megtérítésére. És a nem kevésbé gazdag közjövedelmek oly segédforrásokkal biztatták őket, melyek előbbi hánytvetett sorsukhoz képest kiapadhatatlanoknak tetszének. Hogy az elért szép eredményt biztosítsák, mindenekelőtt az új egyház szervezéséhez láttak.

Ámde a gabona sok volt, az arató kevés. Bizonyosra vehetjük, hogy Pécs átállta után bocsátottak hítfeleikhez segitségűl hivó szózatot. Ekkor jöhetett ki Vásárhelyi Mihály Erdélyből, s az meg teljesen bizonyos, hogy Válaszuti György, ki 1571-ben még mint a kolozsvári főiskola seniora mutatja be nevezett iskola János Zsigmondtól nyert adománylevelét az új fejedelemnek, [3]) 1572. nyarán érkezett hozzájuk. [4]) A kitünő ifjút Pécsett alkalmazták, hol az első papságot Jászberényi György viselte. [5])

---

[1]) Lampe: 673. 679.

[2]) Nagy-Harsány, Pécs, Peterd, has demum Ecclesias Antitrinitarii occuparunt. Halasi Benjamin tudósitása a következő száz közepén. Lampe: 673. — Hogy a fennebb előadott eset nem egyszer ismétlődött, arra mutat a herczegszőlősi zsinat következő végzése: 21-ik czikk. Miérthogy az Sáthán az ő tagjai által (értsd: unitárius papok) mindenkor azon forgódik, mi módon ejthesse az ő csacsogásival az igaz tanitókat (értsd: kálvinista papokat) veszedelembe, az mint immár sokszor megkisértettek: Ezokáért azt akarjuk, hogy senki az tanitók közül az meggyőzetett (lásd alább!) eretnekekkel ne disputáljon, se együtt velek ne nyájaskodjék, hogy az Istennek neve ő miattok ne szidalmaztassék és hogy az tanitókat is valami veszedelemben ne hozzák. Kiss Áron: 680. 681.

[3]) Székely Sándor: Unitár. vallás tört. 101.

[4]) Jankovich: A socinianusok eredetéről. 33.

[5]) U. o.

1573-ban váratlan segitség is érkezett Erdélyből a dunántúli unitáriusok részére. Báthori István fejedelemmé lévén, elvette az unitáriusoktól a János Zsigmond által adott gyulafehérvári sajtót s ennek vezetőjét, a lengyel származású Hofhalter Rudolfot, elűzte Erdélyből. [1]) Hofhalter Rudolfnak atyja Debreczenből jött volt át Gyulafehérvárra, hol az „unitáriusokhoz hajolván, azoknak a tudományos historiában mindig nevezetes könyveiket ő nyomtatta.“ [2]) Most a vallása miatt üldözött fiú magához vette atyja sajtóját s özvegy édes anyjával kibujdosott Magyarországra. Lindvai Bánffy Miklós, Zala főispánja, hivta meg a hazátlan bujdosókat Alsó-Lendvára. Itt és a szomszéd Nedeliczen, Bánffy Miklós és a Zrínyi grófok pártfogása alatt, kezdte meg buzgó tevékenységét a derék apának méltó fia, már 1573-ban három horvát (köztük az új szövetség) és két magyar protestáns irányú munkát adván ki és bocsátván forgalomba.

Fejedelmi hatalom hamar elnyomta a szépen virágzó lendvai és nedeliczi sajtót. Már 1574. febr. 7-én „sub gravi indignationis nostrae poena“ küld parancsot „II. Miksa római császár, Német-, Magyar- és Csehország királya“, Bánffy Miklósra, hogy az eretnek magyar könyveket nyomtató erdélyit kiváltképen azért, mert ő, a császár, az „istentelen és utálatos ariánus eretnekséget“ egyik országában sem akarja tanittatni, birtokáról haladék nélkül eltávolitsa.

Bánffy szerette volna Alsó-Lendván megtartani könyvnyomtatóját. Erre mutat az a tény, hogy Hofhalter még 1574. pünkösd havában, tehát a tilalom után több hónap mulva, ugyanott adja ki Bánffy udvari papjának, Kultsár Györgynek, postilláit. Ámde a császár haragjától s a testvérétől is rá ingerelt katholikus clerus befolyásától tartván, már 1574-nek végén elküldte birtokáról Hofhaltert. 1577-ben ugyanis ezt már Debreczenben az elhunyt Komlós András helyén találjuk. [3])

---

[1]) Tudományos Gyüjtemény. 1833. IV. kt. 53. l.

[2]) Hofhalter (tulajdonképen Szkrzetovszki) Rafael előbb Belgiumban, utóbb Svájczban, Zürichben, tanulta a könyvnyomtatás mesterségét. Debreczenbe 1563. táján jött, honnan János Zsigmond Gyulafehérvárra hivta meg kir. könyvnyomtatónak. Keze alatt tanult fia, Rudolf, „hazánkban legnevezetesebb, ékes betűiről pedig leghiresebb könyvnyomtató“ vala. V. ö. Jankovich értekezését: Könyvvizsgálat és a nyomtatás engedelme II. Maximilián idejében. Tudományos Gyüjt. 1833. IV. 55. 56.

[3]) Az érdekes királyi parancsot a szalavári apátság hiteles másolatjából egész terjedelmében közli Jankovich imént megnevezett értekezésében. A Hofhalter Rudolfra vonatkozó adatokat lásd ugyanott és Szabó Károly Régi magyar könyvtára I. 50. 62. 67. és II. 34. lapjain.

Mind Lendva felé, mind Lendváról Debreczenbe vivő utjában a török hódoltságon át tartván, [1]) érinteni kellett bujdosásában Hofhalternek az unitárius egyházakat is s különösen a gazdag pécsit bizonnyal föl kellett keresnie. Adott-e ki valóban unitárius műveket Lendván, mint a királyi levélben áll,[2]) e kérdésre ma már egy fennmaradt könyvével sem válaszolhatunk; hisz az általa horvát nyelven kiadott theologiai munkákat is az ellenhítűek üldözése utolsóig megsemmisitette. De akár adott ki ottan unitárius műveket, akár nem; azt kétségbe vonhatatlannak kell tartanunk, hogy mestersége szerint jobbadán könyveladásból éldegélvén, mind az általa, mind pedig az atyja által nyomtatott unitárius munkákból jelentékeny számút vihetett ki magával Magyarországra. E munkák terjesztése költhette fel első sorban a katholikus clerus figyelmét s innen eredett az ellene felinditott király sujtó haragja. Azt is valószínűnek vehetjük, hogy visszafelé tartó utjában nem látszott tanácsosnak előtte még készletben maradt könyveit Debreczenbe, a legtúlzóbb kálvinisták fészkébe, vinni s ezért azokon még Baranyában mind túladott. Már akár Hofhaltertől, akár egyes embereik által szerezték be baranyai

---

[1]) Mert a Miksa hatalma alatti részeken elfogták volna. Érdekes világot vet ez üldöztetés körülményeire Miksának egy korábbi rendelete, mely Magyarországon 1570. márczius 8-án hirdettetett ki: „Értesülvén arról — igy hangzik e rendelet — hogy Magyarország erdélyi részében az ariánus eretnekséget tartalmazó könyveket nemcsak terjesztik és nyilván árulni merik; de olyanok is vannak, kik amaz istentelen és néhány száz év előtt az egész keresztény világ (?) megegyezésével kárhozatosnak itélt tudományt örömmel fogadván, másoknak is nyilvános templomi beszédekben ajánlani, vagy magán másokat a magok tévelygésére vonni nem rettegnek: császári és királyi tisztének tartja e rettenetes rosszat kellő eszközökkel meggátolni. Ez okból Veráncz Antal esztergomi érseknek és a megyéjebeli egyházi férfiaknak megparancsolta, hogy ezen uj trinitariusok, sacramentariusok vagy zwinglianusok (értsd: unitáriusok) eretnekségeit magukba foglaló könyvek eladóit és terjesztőit nyomozzák ki és nemcsak minden nálok talált ily könyvet lefoglaljanak és tőlük elvegyenek: hanem királyi karhatalommal az ily könyvek árulóit, vagy a kik az ily eretnekségeket nyilvánosan prédikálják, azon polgári hatóságok segélyével, a melyek alá tartoznak, elfogatni, börtönbe záratni s testileg is sulyosan megbüntetni tartozzanak. Ezen eretnekségek vallóit és követőit senki pártolni avagy birtokain tartani ne merészelje; sőt mint kegyetlen gyilkosokat kerülni s mindenképen elkergetni és száműzni legyen köteles." Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 202. — Fejér: Jurium ac libertatum religionis et ecclesiae catholicae — codicillus diplomaticus. 101. 102. l. Jakab Elek jezsuita befolyásnak tulajdonitja Miksa király ez erőszakos fellépését. Annyi áll, hogy Melius dühöngése, vagy az Egri Lukács elitéltetése korántsem ártott annyit az unitárizmus Magyarországon elterjedésének, mint az épen itt közölt királyi rendelet.

[2]) Legujabban is Ballagi Géza feltétlenül hitelt ád az oklevél erre vonatkozó szavainak. V. ö. A polit. irod. Magyarországon. 7. l.

hítfeleink könyveiket, az tény, hogy 1588-ban mind Dávid Ferencz, mind Basilius István, mind Palaeolog és Sommer — szóval az akkori legjelesb unitárius szerzők nyomtatott és kézirati munkáival el valának látva. [1])

Volt-e valami hatása a Hofhalter által terjesztett unitárius könyveknek, azt ma természetesen nem tudjuk kimutatni. Annyi áll, hogy vagy e könyvek, vagy a gyakori disputatiók hatása következtében a baranyai kálvinhítű papokból is nem egy vált unitáriussá. Igy mindjárt kezdetben átállt Tolnai Lukács, ki 1599/60-ban Wittenbergben tanult [2]) és átállt később Bereki András is, Tolna város másod lelkésze. [3]) Az 1588-ik évből hat olyan unitárius papot tudunk felmutatni, kik mind dunamelléki születésűek voltak. [4])

Azt sem mellőzhetjük hallgatással, — hogy a herczegszőlősi zsinat intézkedései szerint került volna olyan ekklézsia is kezökre, hol az unitárius hítelvekhez szítók kálvinista papként fogadtattak volna be az évi rendes papváltozáskor s csak azután tünt volna ki az új híthez huzó értelmök. [5]) Ha valóban élt valaki e fogással, az kétségkivül nem a legtisztesebb módon járt el; bárha magától a nagy Sztárai Mihálytól tanult volna is arra, kiről közelebb kimutatták, hogy Laskóra ilyen uton jutván be, csak lassanként terelte a katholikus nyájat az ujitott vallás mezejére. [6])

Nem kell azonban azt hinni, hogy az unitárius térités ily simán, sőt mondhatni alattomos módon, kéz alatt folyhatott volna le. Ellenkezőleg a térités és e térités elleni küzdelem nagy nyiltságát bizonyitja a számos hítvita, melyben mindkét fél legkiválóbb erői vettek részt. Kálvinista részről inditották hihetőleg a Melius által 1570-ben emlitett l a s k ó i és t o l n a i disputatiót. Unitárius részről inditották a k o z á r i t, k ü l ű d i t, h a r s á n y i t és b u d a i t. [7]) A ko-

---

[1]) „Ezekhez számláljuk — Bogáthi Miklóssal több keresztyén atyafiakat, kiknek irások kezünkben lévén, olvassuk és az szent bibliával conferálván, minden istenfélőknek örvendetesen terjesztjük.“ Pécsi disputatio. Befejezés.

[2]) Frankl: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 306. l.

[3]) Jankovich: A socinianusok eredetéről. 20—22. 31. 41. l.

[4]) „Nevezet szerént S o k l y o s i (ma: Siklósi) Máthé, S z o b o r i Miklós, O l c s á r d i Gergely. N é m a y Dömötör, A r a n y o s i István, S z e n t k i r á l y i Péter.“ Pécsi disputatio. Befejezés.

[5]) Lásd a 101-ik lap alján közölt 24-ik czikket.

[6]) V. ö. Szilády: Sztárai Mihály. Régi m. költők tára. V. 302.

[7]) A kozári és budai „gyülésről“ lásd Válaszuti György érdekes nyilatkozatát. Jankovich: A socinianusok eredetéről. 33.

zári zsinaton Jászberényi Györgyöt nevezhetjük meg, mint diadalmas részvevőt, [1]) a külűdin és harsányin Siklósi Mátét. [2]) A harsányi zsinaton megjelent a herczegszőlősi püspök, Veresmarti Illyés is. A püspök jelenlétén vérszemre kapott kálvinisták erőszakoskodni kezdettek s a zsinat felbomlott, a nélkül, hogy valamit végeztek volna.

„Az igazság megmutatná magát, csakhogy igaz lelkiismerettel lenne a dolog! De mi ez ideig még valamikor arra igyekeztünk és közönséges gyülést inditottunk, mint Külűdön és kétszer Harsányban Illyés püspökkel, soha egyebet bennök nem találhattunk a veszedelemnek cselekedetinél," — így panaszkodtak e miatt az unitáriusok. [3]) Az akkori idők szellemét tekintve, könnyen megérthetjük, minő veszedelemről szólanak. A kálvinisták Meliustól tanulva arra igyekeztek, hogy a vitatkozásnak önnön embereik közül birót tegyenek, hogy a birák által legyőzöttnek itélt felet megbüntethessék.

Még egyszer tartottak közös zsinatot Nagy-Harsányban. E zsinat idejét 1574-re tehetjük; inditói most is az unitáriusok voltak. Azonban Illyés püspök ismét hatalmaskodván, ismét eredmény nélkül kellett szétoszlaniók. A püspök nem hagyta elaludni a dolgot. Kálvin dicsőségére és Melius babéraira áhitozván, 1574-nek második felében a szomszéd ekklézsiák papjait maga mellé vette s hiveinek erős kiséretével döntő ütközetre indult Nagy-Harsányba. [4])

A város unitárius papja, Alvinczi György fogadta őket. Magára volt Alvinczi, csupán Tolnai Lukács, a dunántúliak ez Egri Lukácsa, állván oldalánál. Talán látogatás, talán kiváncsiság hozta ezt oda Siklósról, vagy a közel unitárius ekklézsiák más valamelyikéből. A püspök vitára kényszeritette a két szálból álló ellentábort. Jó magát és két paptársát, Siklósi Miklóst és kálmáncsai Mányoki Pétert tolta fel a vetélkedés biráiként. [5]) A vita lefolyt. Alvinczit és Tolnait csupán csak a józan ész és biblia, Illyés püspök seregét a debreczeni, szikszói és csengeri hitvallásokon kivül a boldogult Athanasius, Cyrill

[1]) U. o.

[2] Pécsi disputatio. 19-ik levél.

[3]) U. o.

[4]) Contra quos (Alvinczi és Tolnai) pro nostro officio nos cum nostris symmistis et piis vicinarum Ecclesiarum Pastoribus insurgentes, — így beszéli el maga a püspök 1575. febr. 17-én kelt főpásztori levelében. Lásd Szabó Károly közlését: Adalék a magyarországi unitáriusok XVI-ik századi történetéhez. Keresztény Magvető. VII. 250—252.

[5]) Lásd ugyanott. 251. l.

és Basilius atyák is buzgón támogatták.[1]) Illyés püspök és két széküllő társa, Péter pap és Miklós pap, fontolgatni kezdték a két fél támogató erősségeit. Ugy vélték, hogy a győzedelem az ő részökön állana és úgy itéltek, hogy az Alvinczi és Tolnai hítelveik és tanaik „hazugok és hamisak.“ [2]) De mit folytassuk tovább? . . . A két unitárius papot halálra itélték és Alvinczit felakasztották. [3])

Ne tulajdonitsuk nékik e bünt: ők nem tudták mit cselekesznek. Akkor az idők olyanok voltak, hogy Róma nem volt Herczeg-Szőlős, sem Debreczen, sem Nagy-Harsány. Jordano Brunot a tudós inquisitor atyák mégis megégették elevenen a város közepén a megrémült nép előtt, a mért azt merészelte állitani, hogy az állócsillagok világrendszereknek középpontjai. [4]) Mennyivel inkább megérdemelte az egyistenhitűség magasztos eszméje, hogy vértanúi legyenek. Az Alvinczi halálának nem Illyés püspök volt oka. Oka volt a vakbuzgóság, az irígy féltékenység és a sötét tudatlanság. És oka volt első sorban ama nagy férfiú, ki ekkor már sírban nyugodott; de a ki nyugtalan életében kánonná emelte, hogy az irás az egyetértést megháboritó eretnekeket megköveztetni parancsolja, miként Illyés megölette a Baál papjait, mivel nem akartak engedelmeskedni . . . Isten igéje, hogy az isten káromlók és eretnekek, kik az igaz tudományból törvényesen megczáfoltattak és elitéltettek, halálos bünösök, kiket az egyházból ki kell vetni, a hatóságoknak pedig a fegyver hatalmával megöletni; minők a Servet, Arius, Photinus követői, kik az igaz háromságot tagadják, az istenség személyének és lényegének egységét egyedül az Atyának tulajdonitván. [5]) Mily nagy igazán mondja a költő:

---

[1]) A debreczeni (1567), szikszói (1568) és csengeri (1570), sőt a gönczi (1566), kassai (1568) és sárospataki (1568) zsinatok is mind az unitáriusok ellen tartattak; e zsinatokon készült hítvallások mind a szentháromság erősitgetésével és az unitárizmus gyalázásával foglalkoznak. — Athanasius, Cyrill és Basilius atyák szentháromságról irt munkáit nagyban küldözgették be Bezáék Melius híttudósainak, hogy bennök az unitáriusok ellen érveket leljenek. V. ö. Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 169.

[2]) Falsos et mendaces esse convicimus. Illyés püspök szavai. Keresztény Magv. VII. 251.

[3]) Lampe: 671. — Jankovich: 48. Kereszt. Magv. VII. 251. — Pécsi disputatio. 19. lev.

[4]) Lásd Flammarion: Népszerű csillagászattan, ford. Hoitsy Pál. II. 269.

[5]) V. és LIV-ik debreczeni kánon. Lásd Kiss Áron: 566. 598. 599. Kiss Áron megjegyzése szerint: Talán önlétezésök, fenmaradások féltése voltak az okai e zord kánon létrejöttének.

The evil that men do lives after them;
The good is oft interred with their bones. [1])

Szorosan tárgyunkhoz tartozik vizsgálni azon körülményeket, melyek közt egyházunk első vértanúja kiszenvedett. Az nem látszik valószínűnek, hogy az itélet végrehajtását maga a püspök, vagy valamelyik papja eszközölte volna. Hisz mint látjuk, a kánon azt épen nem kivánja; sőt egyenesen megengedi, hogy Szervét követői ne a papok által, banem a világi hatóságok fegyverével végeztessenek ki. Már most ebből világosan kitűnik, hogy korántsem volt még e helység egészen unitárius valláson, mint a nép hagyomány után Jankovich hinni látszik. [2]) Ugy kell lenni, hogy a harsányi birák közül akadt még ekkor igazhítű kálvinista, ki püspökét egyházmentő törekvéseiben világi részről buzgón gyámolitotta. [3]) Az is valószínűnek látszik, hogy időt engedtek a halálra kárhoztatott papoknak — úgy huszonnégy órát legalább — hogy b ü n ö k e t megbánják s talán meg is gondolják, hogy van ut, mely nem a halálba vezet . . .

Dicséretökre mondhatjuk, egyik sem mutatott hajlandóságot arra, hogy meggyőződése árán életét megvásárolja. Tolnai Lukácson annyiban erőt vett a gyöngeség, hogy a hivek által nyujtott alkalmat felhasználva megszökött és Pécs városába menekült. [4]) Ámde Alvinczi mindvégig kitartott az őrálló helyen, hová az úr őtet rendelte. Tudta, hogy azon az ösvényen, melyet fölvett, meghátrálnia nem szabad. Tudta és érezte, hogy az ország e messze vidékén meggyőződése és lelkiösmerete igaz erejével hírdetett és elterjesztett hítelveit életével is meg kell pecsételnie. És azzal a lelkes bátorsággal, mely néhány év mulva Dávid Ferenczet Déva gránit falai közé temeté, elkészült a szégyenletes, de neki dicső halálra.

Harsányban nem lakott benn a török. Vára ama szép, magas ormón, honnan három vármegyére nyílik felséges kilátás, már akkor rómokban hevert. Ezért bár birósági kerület székhelye volt, kádija

---

[1]) Antonius Caesar felett Shakespeare Julius Caesarjában. Vörösmarty fordításaként:

A rossz, mit ember tesz, túl éli őt;
A jó gyakorta sírba száll vele.

[2]) V. ö. A socinianusok eredetéről. 48. l.

[3]) Unde Dei beneficio et hoc effectum est, ut gladio magistratus punirentur. Ker. Magv. VII. 251.

[4]) Lucas quidem ex Urbe Quinque Ecclesiensi eximi non potuit — sohajt fel Illyés püspök — sed Alvincius suspendio transmissus est ad suum antesignanum, — teszi hozzá megelégedetten. U. o.

mégis bizonyára a szomszéd siklósi várban tartózkodott.[1]) Annál könnyebb volt hát Illyés püspöknek a helységben gazdálkodnia. A kivégezett áldozat vérdíját felszedte paptársain és beküldötte a harsányi kerület kádijának. [2])

Nyugodtak lehetünk a felől, hogy Illyés püspök mind egyháza, mind a török igazságszolgáltatás iránti tekintetből, a maga felfogása szerint a leghelyesebb módon iparkodott felvett ügyében eljárni. Mint maga megvallja: „szent indulattal és kegyes buzgolkodással a Jézus Krisztus dicsőségének terjesztésére" intézte el azt. [3]) Sajnos, hogy mindez az unitáriusokat nem elégithette ki. Tartunk tőle, hogy fogyatékos felfogásuk messze az Illyés püspöké mögött maradt — az emberáldozatok tekintetében. Tartunk tőle, hogy az Illyés püspök által tekintett L. és LXIV-ik kánonok ellenében épen e kánonok bevezetését forgatták eszökben: Nem olvassák a bibliát és nem is tanulnak. Nem képesek legyőzni az elszakadókat az igaz tudomány által, hanem a fejedelmek fegyverével akarnak megfelelni elleneiknek. Mert a mámor és részegeskedés által elnehezitve elbutultak. . . .[4])

Képzelni lehet a köz megdöbbenést és felháborodást, mellyel a történtek hírével Pécsre befutott Tolnait fogadták. Mindenek előtt erélyes föllépésre volt szükség, hogy a herczegszőlősi pápa remeklésén elrémült népet megnyugtassák. Bégjükhöz tehát, a pécsi szandsák kormányzójához fordultak panaszukkal. A bég eltiltá a püspököt további hatalmaskodástól s hogy vétkes túlkapásából a török igazságszolgáltatás szellemében hasznot huzzon, a mohácsi szandsákbég-

---

[1]) V. ö. Lászlófalvi Velics és Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. I. kt. Bevezetés. 45. 49. 50. l.

[2]) Ez volt akkor a szokás és törvény. Lásd idézett munka 48. l. — V. ö. Salamon: Magyarország a török hóditás korában. 280. 285. E szokásra czéloz a herczegszőlősi zsinat 20. cz. is: Miérthogy az anyaszentegyháznak köz[önséges]szüksége gyakorta való költséget kéván, ezokáért valami efféle költségben valamely tanitóra (azaz papra) esik, azt minden zugolodás nélkül megadja. És költség nélkül ez időben sehol sem is intézkedhetünk; mert midőn a zsarnokok hatalmában vannak a dolgok, szükség hogy pénze és ajándéka kéznél legyen kinek-kinek, mint valahol meg is van irva: Adj nekiek én értem és magadért, hogy ne sértsd meg őket. Kiss Áron: 680. Közetlenűl ez után jőn az unitáriusok felől való több intézkedés.

[3]) Sancto zelo, pio studio, atque diligenti propagatione gloriae Domini nostri Jesu Christi. Saját szavai. Ker. Magv. VII. 252.

[4]) Meliusnak saját papságát méltányló szép szavai. Kiss Áron: 562. l. Komáromi Csipkés György még 1664-ben is panaszkodik, hogy sok kálvinista papnak nincsen bibliája. V. ö. Pestis pestise. Debreczen. Előbeszéd.

gel egyetértőleg bírságot vetettek ki reá Alvinczi haláláért; de nem csak egyedül ő magára, hanem mind az egész népére is. [1])

A török hatóság közbelépte tarthatta vissza Illyés püspököt attól, hogy a szent indulatot és kegyes buzgolkodást tovább is folytatva a baranyai unitárius papságot sorba le ne győzze . . . Sőt a mi csodálatos, magok a nagyharsányiak sem tudták eléggé méltányolni a tapasztalt és szemmel látott sanctum zelumot és pium studiumot; mert e helység a helyett, hogy a buzgó lelki gondviselő kegyes szárnya alatt megnyugodott volna, kicsinytől fogva nagyig áttért a papjok személyében meggyalázott és eltiporni vélt unitárius vallásra. [2])

Nem ily könnyen ment el azonban Illyés püspök Alvinczi halála mellett! A lelketlenűl fejére idézett végzet nem csak juhaiban verte meg a pásztort; de bosszuló kezének sulyát csakhamar magával az elvakult főpappal is éreztette.

---

[1]) Csak így lehet kiegyeztetni a történeti valószínűséggel Halasi Bálintnak néphagyomány után feljegyzett következő szavait: Convictus haereseos Alvinczi, suspendio mulctatas (így) est, propter cujus executionem ab immanissimo Christiani Nominis hoste lytrum ingens, et gravissimus annuus census, toti huic alias etiam afflictissimae Provinciae impositus fuit. Lampe. 671. — A budai basa, mint alább kitűnik, csupán csak megsarczolta Alvinczi biráit. Illyés püspök közelebbi elöljáróinak juthatott eszébe őt és hiveit jogkörük áthágásáért állandóbb bírsággal sujtani, mit aztán a visszaélés évi adóként szedhetett. V. ö. Velics és Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. Bevezetés. 48. 49. l. — Salamon: A török uralkodás Magyarországon. Bud. Szeml. IX. 336—341.

[2]) Lásd Patai Sámuel tolnai esperes tudósitását. Lampe 673. — Nevezetes, hogy a következő százban már magok a dunántúli kálvinisták is szégyenlék a Kálvin-féle csalatkozhatatlanság e rettentő tévedését s úgy iparkodnak elbeszélésökben előadni a harsányi esetet, mintha megelőzőleg Alvinczi és Illyés püspök főben járó vitatkozást tartottak volna egymás között. Risum teneatis! Ugyan mit csinált volna a szegény jámbor pap, ha Illyés püspök és kisérete egyszer csak elejébe áll s legyőzöttnek vallván magokat, könyörögnek felakasztásukért. Ujabbkori irók is hajlani látszanak e naiv magyarázatra. De a történelem nem mese! Ideje már egyszer lefosztani az Illyés püspök eljárására akgatott hamis czafrangokat, hogy a harsányi tragoedia a maga meztelen valóságában tünjék fel — a tanúságra vágyó utódok előtt.

Vesd össze: Nostri siquidem aevi homines, de rebus tantum ab expugnatione Arcis Szigethinae gestis recordari norunt. Hoc vero fatentur ingenue, quod tempore expugnationis Szigethinae, Helias Veresmarti fuerat Superintendens Hertzeg-Szőlősini. Illius tempore capitalis fuit disceptatio et disputatio cum Georgio quodam Alvinczi, Antitrinitario, in Oppido Nagy-Harsány. Convictus haereseos Alvinczi, suspendio mulctatus est. Halasi Bálint laskói lelkész tudósitása. Lampe. 671.

Élt ebben az időben Nagy-Maroson, Visegrád átellenében, mint török alattvaló, egy gazdag és hatalmas unitárius főember. [1]) Oly gazdag volt, hogy külön udvari papot tartott magának. Marosi Trombitás Jánosnak hivták ez unitárius főembert, udvari papját Csapó Györgynek. Hogy meghallották Nagy-Maroson az Alsó-Baranyából, természetesen még nagyított formában, felszálló rémhirt, Trombitás János és Csapó György menten elhatározták, hogy összeköttetésben a pécsiekkel, maga a budai beglerbég elé viszik a dolgot s ott keresnek a szegény Alvincziért illő elégtételt. [2])

---

[1]) Trombitás János később elköltözött a török hódoltság területéről és Komáromban Pálffy Miklós pozsonyi és komáromi főkapitány praefectusa lett. (V. ö. Történelmi Tár. 1881. 693. 696. 697.) Hihetőleg tőle származott az a Trombitás Pál, ki 1599-ben Nógrádvármegye jegyzőkönyvében mint Forgách Zsigmond ügyvivője emlittetik. (V. ö. Nagy Iván: Magyarország családai. XI. 338.)

Következő följegyzéseket találtunk még e kalandos életű emberről:

Anno 1588. die 4. Octobris. Révkomáromban Sz.-Ferencz napján született ez világra Farkas Orsolya, kit Oct. 17-én kereszteltenek meg; keresztatyja volt Trombitás János ugyan komáromi főember. Farkas Pál lévai vicekapitány följegyzése. Tört. Tár. 1884. 87. l.

Mi Ferhát basa stb. Jüvén mielőnkben egy zsidó, Jakab nevű, szegény jobbágyunk, panaszolkodék, hogy mivel Trombitás Jánosnak még Maroson létében adott volt borsot, gyömbért és mocha (?) . . . úgymint tizenhárom száz forint érőt, kiért fogadott volt száz mázsa rezet adni, kiről pecsétös adós levelét is adta; azonközben ment el Marusról és mind ez ideig is az szegény zsidót meg nem elégétötte, mely dolog isten ellen való dolog. Mely dolog hogy eligazittatnék, értöttük, hogy ez megnevezött zsidónak fölmenetelire Ngod hítlevelet küldött le, azt értvén, mi is az Ngod kévánsága szerént mi a zsidót fölbocsáttuk; hogy penig ez szomszédságban minden azféle dolog mind innen s mind onnan eligazodjék és semmi méltatlan tartás sem innen, sem onnan ne legyön, kérjük mi is Ngodat, mint vitézlő szomszéd barátunkat, ez szegény zsidót, minthogy igazsága vagyon ez dologban, igaz törvény szerént elégétesse meg Ngod, ennekutánna többé az mi fejünket se fájlalja, kiért viszontag valamiben Ngod minket megtalál, minden tisztességes barátsággal akarunk Ngodnak lenni. Isten velünk. Datum Budae, 13. Apr. anno dni 1589. Pálffy Miklós főkapitánynak. Jedlicska Pál közlése a gr. Pálffy-család levéltárából. Tört. Tár. 1881. 693. 694. Ugyanott még 1589. jun. 11. és jul. 13-ról kelt két török levél van Trombitás Jánoshoz mint komáromi praefectushoz intézve. 696. 697. l.

[2]) Doluit hoc (t. i. Alvinczi halála) diabolo, unde non sine turba maxima praetermittere voluit (e nyilatkozatból is kitetszik, hogy egy enyhe büntetéssel már lakolt Illyés püspök), permovit sua instrumenta Joannem Trombitás Marusiensem et eius concionatorem Georgium Cziapo, quorum sugillationibus et largissimis donationibus effectum est, ut Magnifico Principi (budai beglerbég) sisteremur. Ker. Magv. VII. 251.

Vakmerő vállalkozás volt ez! Tizenhat évvel azelőtt a tolnai katholikus főbiró szintén panaszra ment a városabeli kálvinisták ellen s kérését hiában támogatták gazdag ajándékai: a budai basa a panaszló fejét tétette lábaihoz és elrendelte, hogy mindenütt és mindenkinek, valaki hallgatni kivánja, szabadon prédikáltassék a reformatio, mert „ez az igazi keresztény vallás.“ [1]) Trombitás pedig sem többet, sem kevesebbet nem akart, mint hogy emez igaz vallás püspöke is életével fizessen az ártatlan halálért.

Igy történt aztán, hogy alig telt el az 1574-ik esztendő, melyben Alvinczi kiszenvedett, midőn Illyés püspök megkapta a Budára hivó parancsot. Föl kellett mennie, ha akarta, ha nem, s föl kellett vele menni két biró társának, Siklósi Miklósnak is, Mányoki Péternek is.

Budára fölérve természetesen azzal védték meg a török vezér előtt álláspontjukat, hogy ők tisztükből kifolyólag, jogosan bántak el Alvinczi Györgygyel. Alvinczi eretnek híten volt s Isten igéje azt rendeli, hogy Svájczban megégessék, Magyarországon pedig felakaszszák a kálvinista püspökök az eretnek unitáriusokat . . . [2])

Trombitás igaz hítnek vallotta az unitárizmust s a basa, hogy kitűnjék, melyik részen áll az igazság, nyílt próbára bocsátotta őket.[3]) Ily drámai előzmények után jött létre a híres budai disputatio.

Kálvin részről a három vádlott, Veresmarti Illyés, Siklósi Miklós és Mányoki Péter s talán még a kiséretökben feljött Nagytályai Bertalan állott elő; unitárius részről Jászberényi György, Trombitás János és Csapó György. Jászberényit a pécsiek küldötték fel, hogy a vallásukra nézve oly fontos vitában, mint a baranyai unitárius papság képviselője részt vegyen. [4])

---

[1]) Ribini: Memorabilia. I. 92. — Salamonnál tollhibából ez áll: „Kicsibe mult, hogy a tolnai birónak életébe nem került az árulkodás.“ A török uralkodás Magyarországon. Budap. Szemle VIII. 162. Vesd össze Szilády: Sztárai Mihály. Régi m. költők tára. V. 308.

[2]) Ma, hinni akarjuk, különösen hangzik ez még a kálvinista Róma fülében is. De a kit netán érdekel e kérdés, a protestáns csalhatatlanság nevezetes kérdése, az olvassa el Kálvinnak Szervétről írt munkáját és Meliusnak az unitáriusokra vonatkozó hítvallásait.

[3]) Hoc quidem praetextu — irja Illyés püspök — ut disputatio cum illis instituer̄etur. Sed nulla erat hic cura Praesidi — gyanakodik a tapasztalt főpap — de disputatione, verum occasio tantum querebetur, qua prius decretum consilium cum Johanne Trombitás de nece nostra ad finem perduceretur. Ker. Magy. VII. 251.

[4]) Trombitást és Csapót Veresmarti Illyés, Jászberényit Válaszuti György nevezi meg, mint részt vevőket. Ker. Magy. VII. 251. — Jankovich: A socinianusok eredetéről. 33. — Nagytályai Bertalant szintén Veresmarti Illyés említi, hogy a vitán jelen volt.

E budai disputatio bátran a nagyváradi mellé állhat fontosságra nézve. Épen úgy, mint Váradon, fejedelmi méltóságú személy előtt folyt le. Épen úgy, mint Váradon, nagyszámú érdeklődők hallgatóságát gyüjtötte össze. Csakhogy míg Váradon mind a fejedelem, mind pedig a hallgató közönség tekintélyesb része érdeklő részvétével az alakuló unitárius egyház mellett állott; addig Budán a már rég ismert és rég bevett kálvinizmust féltették amaz ismeretlen új hít romboló ereje ellen, melynek pogányszerűségéről tudatlan papok tudatlan hivek között már ekkor annyi képtelen balhiedelmet elterjesztettek . . .

A vita megkezdődött „törökök, keresztények, olaszok, görögök és zsidók nagy sokasága előtt.“ Az „Istenben és angyalokban“ reménykedő jámbor püspök eleállt kegyes embereivel; de hasztalan bizonyítgatták, hogy ők az istent „az Isten egyszülött Fiának tanításai szerint“ tisztelik, és hasztalan bizonygatták, hogy „ezen Fiú egyenlő minőségű és egyenlőn örökkévaló Jehova-Isten volna az Atyával.“ [1]) A törökök, keresztények, olaszok, görögök és zsidók nagy sokasága erről nem tudjuk, mint vélekedett; de az kétségtelen bizonyosságú tény, hogy mint 1549-ben a boldogult Kászim basa a kálvinista vallásnak a katholikus felett, épen úgy most Szokolli Musztafa vezír az unitárizmusnak adott elsőbbséget a Kálvin vallása felett. [2]) Kimondta tehát birói végzéseképen, hogy embertelenűl cselekedtek, a kik Nagy-Harsányban az unitárius papot felakasztották, s így Veresmarti Illyést, Siklósi Miklóst és Mányoki Pétert, mint közönséges gyilkosokat, halálra itélve börtönbe vettette. [3])

---

[1]) Astitimus fratres, spectantibus Deo et Angelis, magna hominum multitudine, coramque Turcis, Christianis, Italis, Graecis, et Judaeis veram fidei nostrae professionem edidimus, nos nimirum colere Deum juxta enarrationem unigeniti filii Dei, Filium Patri consubstantialem et coaeternum Deum Jehova esse. Illyés püspök szavai. Ker. Magv. VII. 251.

[2]) Vezír Szokolli Musztafa basa Szigetvár elfoglalójának, Szokolli Mohamed nagyvezérnek unokaöccse volt s 1566. óta „a hatalmas török császárnak főhelytartója Budán és Magyarországnak gondviselője.“ Az egész nagyérdekű jelenet a budai diván előtt folyt le, hol a basa „csak véleményadó szavazattal birt“, melyet a diván tagjainak beleegyezése emelt végzéssé. Illyés püspök magát a helyet elhallgatja, de előadásának egyes részletei állitásunkat igazolják. V. ö. Salamon : Magyarország a török hóditás korában. 2-ik kiad. 220. 221.

[3]) Ego cum duobus conservis Petro nimirum Kalmancheljino, Nicolao denique Sokliosi, viris, qui in convincendo Alvincio laboraveramus, morti adjucati in carcerem sumus conjecti, — így adja elé Illyés püspök. — Non acquisimus, credite fratres, — teszi hozzá később, mikor a váltságdíjról van szó, — hanc calamitatem nostro aliquo ca-

Elrémültek a buda- és pestkörnyéki kálvinisták: a püspök és papjainak halálából mily végzetes romlás következik egyházukra.[1]) Főbb embereik, a budai és pesti birák, önnön életöket veszélyeztetve[2]) könyörögtek a rabok éltéért s ismervén a legszebb szót, mi török birákra hat, tetemes sarczot ajánltak fel érettök.

Szomorú kép volt ez! Keresztény főpap egyfelől, kinek keresztényietlen tette a pogányok megvetését vonja fejére; s törvénylátó birák másfelől, kiknek remegniők kell, hogy a bűn büntetésére reá találhat.

Másik oldalon egy káromlott és gyülölt erdélyit látunk, a ki a sötét tudatlanság amaz ősi jogánál fogva épen magának a megváltó Jézus Krisztusnak nevében örök kárhozatra itéltetve, mosolyog a gyarló emberi felfogás és mindent merészlő vakbuzgalom láttán és a remegő, gyönge testet épen a megtagadni, elvetni vélt dicső ideál magasztos lelkével erősitgetve elszántan lép a szégyenletes halálba. E férfiú neve: Alvinczi György.

Emitt ismét egy másik jövevényre esik tekintetünk. Szorgalma, esze, tiszta élete, az általa hírdetett apostoli tudomány és az isten bőséges kegyelme szép álláshoz, nagy tisztességhez, gondtalan és gazdag élethez s a barátok és jóakaró hivek nagy sokaságához juttatták. Meg is érdemli, mert talpig ember ám! Alig hallja meg, hogy az általa tanitott tudomány fölött birói széket ülni készül a zsarnokság és kegyetlenség, nyomban annak oltalmára kél. Elhagyja a szép állást és nagy tisztességet, a gondtalan és gazdag életet, a barátok és

---

pitali poena digno scelere, sed sancto zelo, pio studio, atque diligenti propagatione gloriae Domini nostri Jesu Christi. Ker. Magv. VII. 252. Az „ad majorem Dei gloriam" ez ikertestvérének érdekes ellentéte amaz egykorú nyilatkozat, melyet egy unitáriussá lett kálvinista prédikátor ajkáról közölhetünk: A szegény Alvinczi Györgyöt, ez igaz istennek nevéért, és ez igaz Christusnak ismeretiért, fölakaszták, kinek ártatlan vérében valakik közzületek részesültek, hisszük bizonnyal, hogy méltán gyilkosoknak Illyés pappal egyetemben mondathatnak és az úr isten bosszúját meg is állja azokon, valakik igaz poenitentia tartással ő fölségét meg nem tudják követni! Siklósi Máté Skaricza Máténak. Pécsi disputatio. 19. lev.

[1]) Nos quidem pro nomine Domini non solum vinciri, sed et mori parati sumus; verum ex morte nostra quantus triumphus Satanae, quanta ruina Ecclesiae consequatur, judicare fratres vobis omnibus promptum est. Illyés püspök szavai. Ker. Magv. 252. l.

[2]) Verum interpellationibus et summis laboribus honestissimorum ac piissimorum virorum, Judicum Budensium et Pestiensium, gravi admodum precio redemti emissi sumus. Deus recompenset bonis viris, qui catenas nostras non erubuerunt, imo ne vitae quidem propriae parcere voluerunt. U. o.

hivek seregét, csakhogy a részvétlenség, a tudatlanság és rosszakarat halálfélelmes örvényében hítéért küzdjön, vagy hítével vesszen, ha kell. E férfiúnak neve: Jászberényi György.

Most ím mindkettejökre egy harmadik apostol alak, e kettőnek méltó tanítványa, vet örökdicső fényt! A harmadik sárkányölő, Válaszuti György emelkedik páratlanúl szép és nemes tettével mindkét barátjának, az élőnek és megholtnak fölébe, és ez impozáns föllépésétől kezdve diadalmas vezére lesz a dunántúli unitárizmusnak két küzdelmes évtizeden keresztűl.

Mikor a budai és pesti kálvinisták fejökvesztve szaladgáltak kétségbeesett helyzetökben mentő eszközért, a budai basa tolmácsa levelet irt a pécsiek otthon maradt másod lelkészének; megirta a vita szerencsés kimenetelét és biztatta őket, hogy itt az idő a bosszúállásra és levert elleneik fölött a teljes, tökéletes diadalra.

Válaszuti legott válaszolt a pécsiek nevében. Kijelentette, hogy ők nem kivánják Illyés püspök és társai halálát. Alvinczi a halált isten tisztességéért szenvedte, a bossszúállást azért isten ő fölségére hagyják . . .

S ím, mikor a budai fő divánban (tanácsülés) a budai és pesti birák kérelmét a vezír előtt tárgyalni kezdik s Trombitás annak meghallgatás nélkűl elvetésére ízgat, a Válaszuti fölért nemeshangú levele előidézi a könyörülő fordulatot. Hallgass — úgy mondanak — nem vagy erre tanítva. Ihon az atyafiak levele kezünkben bizonyság, hogy nem ő kívánságok! S a török igazságszolgáltatás hamar kész levén megalkudni a bünössel, ha a sérelmes fél panaszától elállt, elfogadák a kálvinisták kérését s a fogoly püspököt és papjait tetemes váltságdíj fejében szabadon bocsátották. [1])

---

[1]) „Nekünk Isten látja, oly okunk volt annak megbüntetésére, hogy hasonló jutalom adatott volna Illyés papnak is az halálszenvedésben; kinek (ma: melynek) most is bizonságára kezemben az győzhetetlen császárnak tolmácsa levele, melyben arra indított. De én irtam vala, hogy nekünk arra való kévánságunk nem volna, mert Isten tisztességéért szenvedte és azért hagytuk a bosszúállást ő fölségére. Ez én levelem kezében ért volna, mikor egy barátunk erről szintén az párton (azon a párton) levő fő divánban az vezérek előtt szólott volna: torkába verték (azaz: elhallgattaták) és többé említeni sem hagyták. Nem vagy, úgymond, erre tanittatott; ihon az atyafiak levele kezünkben bizonság, hogy nem ő kévánságok. Ne vélje azért Illyés pap történetnek, hogy olyan könnyen ment el Alvinczinek halála mellett; hanem eszében legyen és Istent dicsérje, keresse, igaz poenitentia tartással sirassa, hogy netalám az nagy itélő biró előtt róla lakolása ne légyen és rettenetes büntetését ne vegye. Mert higyje bizonnyal nem feletköző Isten az igaz vérről és az ártatlanoknak nyomorúságokról.“ Válaszuti György Skaricza Máténak. Pécsi disputatio. 19. lev. — V. ö. Salamon: Magyarország a török hódítás korában. 2-ik kiad. 276. 279.

1575. február 17-én Pesten irja meg az örömhírt tudató s a váltságdíj kiteremtésére felszólító főpásztori levelét Illyés püspök.[1]) Esetéből mind ő, mind pedig a többi török birtokon élő „igaz keresztények" nagyon sokat okultak. Megtanulták, hogy ha pár évtizeddel azelőtt nehezökre esett papjaik megégetése a katholikus clerus által; nem kevésbé keservesen esik most az unitáriusoknak papjaik felkötése az evangeliomi szeretet nevében. Megtanulták, hogy dicsőségének szorgalmas terjesztését Kálvin- és Meliusféle eszközökkel még talán maga az ők Krisztusok is aligha kívánja: a benne és angyalaiban bizakodó Illyés püspököt s kegyes és búzgó szolgáit ime reményen kívűl rút hinárban hagyván. S megtanulták és eszökbe vették végre azt a sok kincscsel fölérő tapasztalatot is, hogy a lelkiekben világi fegyverekkel eljárni még a pogány törökök birodalmában sem űdvösséges.

[1]) Et nunc sumus fratres, sub eorundem sponsione hac lege, ut si praemissam summam numerare non valuerimus, ut mancipia bello capta ad carcerem, compedes, mortem extremam, acerbissimam, redire debebimus . . . Et quoniam hanc summam nostrae redemptionis nostris viribus numerare nullo pacto possumus, cogimur vel inviti Ecclesiarum opem implorare. Keresztény Magy. VII. 252. És itt állit elé Illyés püspök azzal, hogy az ő halálukból a sátánnak mily nagy triumphusa s az egyháznak mily nagy romlása következnék; hogy ők ebbe a „szerencsétlenségbe" nem valamely főben járó gonosztettért, hanem kegyes törekvéseik következtében jutottak; hogy Nagytályai Bertalant, kit adományaikért küld, ne csak jól fogadják: de egyszersmind minden szavának is hitelt adjanak. Nem tartózkodunk kijelenteni, hogy a porúl járt főpap szárazra vergődni igyekvése egészben véve szánalmas képet nyujt s hogy e főpásztori levél majd minden sora porhintés a hivek szemébe. Hogy mily nagy mértékben pártmunka az Illyés püspök levele, mutatja egyebek mellőzésével először is az, hogy a Harsányban megtámadt Alvinczit és Tolnait tünteti fel az unitáriusok fejének, holott Pécs és a pécsi papok voltak valódi vezetői a dunántúli unitárizmusnak; mutatja másodszor az, hogy csak Trombitást és Csapót mutatja fel a budai disputatión vele vetélkedőknek, a kikről meszsze laktuk és ismeretlen voltuk miatt hivei előtt mindent elmondhatott, Jászberényiről ellenben hallgat, a kinek mind tudományát, mind pedig egyeneslelkűségét Baranyában jól ösmerték; és mutatja végűl az, hogy Illyés püspök ráfogása szerint vitájokban Trombitásék a bibliára mitsem adtak s Mohamedet Krisztusnál nagyobb prófétának jelentették ki: ezért adott a basa nékiek igazat. Sajnos, hogy ez állitásokból még csak a fölfedezés dicsősége sem illeti a levél iróját. Hogy a szentirásból az ariánusoknak nincsen támaszuk, azt már Sztárainál láttuk, s hogy Krisztusnál nagyobb próféta volna Mohamed, azt egy szegedi barátra fogták először, a kinek e mondásáért itélte volna oda a török bég a katholikus templomot. Hogy ellenben a kálvinistákra fenekedő tolnai birót minden ajándéka mellett is a budai basa miért itélte halálra, azt nem hisszük, hogy Illyés püspök a fennebbiek után megfejthetné. És nem hisszük, hogy magyarázatát tudná adni annak a kirívó

Nem keltek ki hát többé ezentúl kevély karhatalommal a köztük élő unitárius ekklézsiákra, hogy prédikátorját szent zelussal és kegyes studiummal az ők Jézus Krisztusok dicsőségének terjesztésére legyőzzék; hanem viszszavonták magukat a felebaráti szeretet és türelem keresztényies korlátai közé. Hogy azonban az újítás után netalán vágyakodó hiveket a „Sáthán csacsogási" ellen megvédelmezzék, összegyültek a következő év nyarán Illyés püspök székhelyére s ott a meliusi kánonok alapján magoknak törvényt rendeltek, mely törvények tartsák azontúl össze a bomladozó kálvinhítű egyházakat.

E Herczeg-Szőlősön, Alsó-Baranyában tartott zsinat nemcsak arról nevezetes, hogy a felső- és alsóbaranyai püspökségen kivűl a budai, pesti, dunaföldvári, tolnai, csepelszigeti és paksi lelkészek is részt vettek benne,[1]) tehát mindazon egyházak, melyeket a diadalmas unitárizmus közelről fenyegetett; és nemcsak arról nevezetes, hogy az orthodox papok itt hozott határozataik által mindenek fölött a fenyegetőn terjedő új iránynak iparkodtak gátat vetni;[2]) hanem nevezetes egyszersmind arról is, hogy épen az itt hozott és életbe lépett határozatok adtak okot és alkalmat néhány év mulva a budainál is sokkal emlékezetesebb p é c s i d i s p u t a t i ó r a.

KANYARÓ FERENCZ.

ellenmondásnak is, hogy szerinte már előre elhatározták volna Trombitásék s az általok megvesztegetett vezír az ő és paptársai halálát, úgy annyira, hogy a disputa valójában csak alkalmúl szolgált ez eltökélt szándék palástolására, és ime magán a vitán Trombitás és papja Illyés püspök szerint mégis Mohamed prófétához folyamodnak, csakhogy a basát részökre megnyerjék . . . V. ö. Ker. Magv. 249. 251.) Ezek után mi is méltán elmondhatjuk Illyés püspökről, a mit róla István deák, az egykorú pécsi kath. plebános elmondott: „Nem illik senkit Illyés pappal fenyegetni, s e m I l l y é s p a p p a l m a g á t v a l a k i n e k b i z t a t n i. Mert m i i s t u d j u k ő n e k i m i n d é l e t é t, m i n d t u d o m á n y á t, é s c s a k a n n y i b ó l k e l l h o z z á b i z n i, a z m i n t i l l e n d ő . . ." Pécsi disputatio, 19. lev.

[1]) V. ö. Lampe. 293.

[2]) Lásd a zsinat 1. 6. 13. 15. 19. 20—22. 24. 27. 46-ik számú czikkeit. Kiss Áron: A XVI. sz.-ban tartott magyar ref. zsinatok végzései. 676—686.

AZ 1889. ÉVI RENDKIVÜLI EGYHÁZI FŐTANÁCS.

A mult évben tartott egyh. főtanácsunk a házassági jogról s ezzel együtt a belső emberek választásáról és felelősségéről szóló törvényjavaslatokat az idő rövidsége miatt a napirendről levevén, ezeknek tárgyalására rendkivüli főtanács tartását határozta meg, mely f. évi márt. 3—5 napjain tartatott meg.

A gyülést főt. Ferencz József püspök ur nyitotta meg, megnyitó beszédében mindenek előtt megható szavakban emlékezvén meg Rudolf trónörökös haláláról s az E. K. Tanácsnak ezzel kapcsolatban tett intézkedéseiről. Azután jelezte a tárgyalandó törvényjavaslatok fontosságát, kiemelvén ezek között különösen a házassági jogról szóló törvényjavaslatot, mint a mely bizonyára nemcsak egyházunkat érdekli, de ezen kivül is sokaknak figyelmét magára fogja vonni s általános birálat tárgya lehet. Végül előadta, hogy Dániel Gábor főgondnokunk hivatalos elfoglaltatásai, Dr. Berde Áron másik főgondnokunk betegsége miatt nem vehetnek részt a főtanácsi gyülésen, mihez képest a világi elnökségre Kőváry László ur, kolozsvári főtanodánk felügyelő gondnoka kéretett fel.

A gyülésre a vidékről aránylag kevesen jelentek meg. Ugy látszik, hogy a rendkivüli főtanácsok tartása egyházunkban nem czélszerü. Sajnosan nélkülöztünk különösen jogászaink közül többeket, a kiknek jelenlétére épen a tárgyak természeténél fogva nagy szükségünk lett volna; de a kik hivatali állásuknál fogva ily időben nem szakithattak magoknak időt a megjelenésre.

Mindamellett, hogy a házassági törv. javaslat, melyet Kőváry Mihály ügyvéd és egyházi tanácsos afia nagy gonddal állitott össze, először a Főpapi szék és a Kolozsdobokaköri alpapi szék birái együttes ülésében, azután az egyházkörök véleményének bekérésével másodszor is bizottságilag letárgyaltatott, nem csekély munkát adott a főtanácsnak is. Sőt miután egy fegyelmi ügy és két felebbezett válóper is egy ülést egészen elfoglalt, a belső emberek választásáról és felelősségéről szóló törvényjavaslatok ez úttal is leszorultak a napi rendről.

A törvény összesen 259. §-ból áll s három részre van osztva, melyek közül I. a házasság megkötéséről nyolcz fejezetet, II. a házassági kötelék megszünéséről négy fejezetet, III. a házasság kötelék érvénytelenitése és felbontása körüli eljárásról nyolcz czim alatt 16 fejezetet foglal magában.

A házasság megkötéséről szóló rész teljesen az eddigi törvényes gyakorlatra van fektetve. Abban valamely új elv nem nyert alkalmazást, csak az elháríthatatlan akadályok között határozottan kifejeztetett, hogy az egyenes ágbeli rokonok és ugyanezen ágbeli sógorokon kivül az első izbeli oldalrokonok vagyis testvérek sem köthetnek egymással királyi fölmentvény mellett se házasságot. Továbbá a mennyiben vasárnapokon és ünnepnapokon az egybeesketés régi egyházi törvényeink szerint tiltva volt, az ujabb időben azonban a püspök felhatalmazást nyert a főtanácstól arra, hogy esetről-esetre erre kivételesen engedélyt adhasson, ez az engedély most kiterjesztetett oda, hogy azt a püspök a helyi körölményekhez képest egyes ekklézsiákban az illető lelkésznek általánosan is megadhassa. Az anyakönyvezéssel kapcsolatban egy figyelemreméltó intézkedés van téve e részben, mely szerint ha az egybekötött felek nem ugyanazon egyházközségnek a tagjai, vagy különböző vallásuak, az egybekötést az eskető illetve anyakönyvező lelkész a házasságra lépett másik fél lelkészével is tudatja, a keresztelési anyakönyvbe leendő feljegyzés végett. Ez intézkedés egészen új, de kivánt eredménye különösen a vegyes házasságoknál csak úgy lesz, ha az más egyházak által is figyelemre méltattatik, s kölcsönössé tétetik. Mert a mi lelkészeink vegyes házasságok esetében hiába fogják átirni az általuk végzett egybekötést az illető más vallásu lelkésznek, ha ez saját egyházi hatósága által nem lesz oda utasitva, hogy azt az illető keresztelési anyakönyvbe bejegyezze s egyszersmind nem köteleztetnek hasonló eljárásra, szemben a többi s a mi egyházunkkal is. Mi mindenesetre életbe léptetjük ez intézkedést s igen örvendenénk, ha az követésre találna a többi egyházakban is. Sőt annyira fontosnak tartjuk, hogy helyén látnók, ha ezzel az 1868. évi LIII. t.-cz. 11. §-e kibővittetnék, s igy országos törvénynyé tétetnék.

A második részben, mely a házasság megszünéséről szól, a házassági felbontási okok közé fel van véve az őrültség is, mely egyházunkban eddig nem szolgált a válásra jogczimül. Épen ezért e pont ugy a törvényjavaslatot előkészitő bizottságokban, mint a főtanácson a legérdekesebb vitatkozásra adott alkalmat. A kik az őrültséget a válásra jogczimül felvenni ellenezték, álláspontjuk mellett igen szépen érveltek, avval az alapelvvel, hogy a házasság megkötése után kifejlett semminemü természeti fogyatkozás vagy csapás, következőleg az őrültség sem szolgálhat válási okul, ha ennek már az egybekelést megelőzőleg megléte be nem bizonyitható. Azok pedig, a kik a válásra ez uj jogczimet is elfogadni javasolták, a mellett főleg azzal érveltek, hogy az őrültség, ha az gyógyithatlan, egyenlő a halállal. Az őrült ember a társadalomra nézve már olyan, mintha meg volna halva. S miután a törvény elég szigoru feltételekhez köti e jogczimnek a válásra leendő érvényesitését, t. i. valamely országos intézetben eszközölt három évi megfigyelés alapján az intézeti orvosok által kell igazoltatni annak, hogy csakugyan gyógyithatatlan elmebetegség esete forog fenn — ebben az ellennézetüek is elég biztositékot találtak arra nézve, hogy ez ok is elfogadtassék jogczimül a válásra; a mint hogy tényleg el is fogadtatott.

Legterjedelmesebb a törvénynek harmadik része: a házassági kötelék érvénytelenitése és felbontása körüli eljárásról. Mindamellett, hogy ez a rész már az 1881-ki főtanácson tételes törvénybe foglaltatott, lényeges változásokon ment keresztül, a mire a gyakorlat közben felmerült hiányok s a válóügyek körül minél szabályosabb eljárásra való törekvés szolgáltak okul. E változtatások közül első helyen megemlitjük a harmad biróság szervezését. Megvolt ez ugyan eddig is az egyházi főtanácsban. De ennek tagjainak száma nem levén meghatározva s egy részről nem is levén ismeretes sem a törvénynyel magával, sem a perrendtartással, egyszerüen a szavazásra voltak utalva, a melynél minden további gondolkozás nélkül vagy az előadóra vagy egyik s másik felszólalóra támaszkodtak, nem levén kizárva az se, hogy mint egyházi tanácsos esetleg hozzá ne szóljon az ügyhöz olyan is, a ki ugyanazon ügyben az alsó biróságoknál már döntőleg befolyt vagy épen képviselője volt a felebbező félnek. Ezen visszás helyzeten s az ebből nem egyszer kifejlett kellemetlenségeken a jelen törvény az által segitett, hogy a főtanács a harmadbiróságot jövőre egy e végre kiküldött bizottság által fogja gyakorolni, mely a főgondnok elnöklete alatt 9 tagból fog állani, melyet fele részben egyházi, fele részben világi egyházi tanácsosokból mindannyiszor a főtanács egy évre választ meg, s igy szükség esetében a harmad biróság is tarthat rendkivüli üléseket is.

Az 1881-ik évi perrendtartás a vonatkozó országos törvény azon intézkedésére támaszkodván, mely szerint vegyes vallásu válóperek, ha azok az illetékes alperesi biróságok által elláttattak, hivatalból áttétetnek a felperes illetékes biróságához, ezekre nézve olyképpen szabályozta volt az eljárást, hogy ha a vegyes vallásu válóper nem egyházunkba hezdődik, tehát a per az alperes biróságánál már letárgyaltatott s az összes ügyiratok áttétettek, az idegen vallásu ellenfél nem hivandó be a perbe, hanem a felperesre nézve az áttett periratok alapján mondassék ki az itélet. S ezt az álláspontot, bár nem egyszer megtámadtatásnak volt kitéve, figyelemreméltó okokkal lehetne védelmezni. De a kérdést bonyolulttá tette az, hogy egyes püspökségek a róm. kath. egyházban nem mindig tették át hivatalból az ily vegyes vallásu válópereket; sőt egy részük az újabb időben azzal a fogással kezdett élni, hogy tárgyalás nélkül elutasitotta az unitárius felperest keresetével. S miután a m. kir. Curia egy döntvényében kimondotta, hogy az ily elutasitás is olybá veendő, mint a kath. alperesre nézve hozott itélet, a mi egyházunk se tagadta meg a felperes folyamodása ügyében itéletet mondani, egy ideig ez esetben is az alperes kihallgatása nélkül, a mire nézve azonban a főtanács 1885-ben 60 számu határozatával oda módositotta a perrendtartást, hogy oly esetekben, midőn a kath. püspöki szt. székek a keresetet még tárgyalásra se veszik fel, s egyszerüen elutasitják az unitárius felperest, az alperes is behivandó a perbe s ha nem jelenik meg, ügygondnokkal tárgyalandó le. A jelen törvényben már nem csak ez benne foglaltatik, hanem átalában az áttett pereknél is mindig megidéztetik az alperes is s ez csak oly esetekben lesz mel-

lőzve, midőn az egyik fél a házassági kötelékből már kioldatván, a másik fél, a ki esetleg tán később tért át az unitárius vallásra, a felbontó itéletnek a már lejárt per iratai alapján leendő kimondásáért folyamodik, egyházunk papiszékeihez. Ezzel, úgy hisszük, oly formát nyert perrendtartásunk, mely ellen többé nemcsak a szoros jog, de a méltányosság szempontjából se lehet kifogást emelni.

Lényeges változtatáson ment keresztül a perorvoslatokról való czim is, a mennyiben a perujitás egészen töröltetett, a felebbezés azonban kiszélesbittetett. Az 1881-dik évi perrendtartás szerint ugyan is csak érdemleges itélet ellen s az ellen is csak abban az esetben lehetett a harmadbirósághoz felebbezni, ha az első és másod biróság itélete ellentétes volt. Végzések ellen azonban, a melyekkel — például — a főpapiszék az alpapi szék eljárását részben vagy egészben megsemmisitette, felebbezésnek nem volt helye. A felebbezett perek legnagyobb része ebbe az osztályba tartozott. A főtanács tehát, mint harmadbiróság egyszerüen rájok olvasta a törvényt, elutasitotta. A mennyiben azonban ez eljárás által egyes kérdések inkább csak kikerültettek, mint megoldattak, a jelen törvényben gondoskodva lett arról is, hogy bizonyos esetekben, a midőn t. i. az eljárás tovább folytatása — ugyszólva — megreked s a fél érdemleges itélet nélkül nem tudja mihez kezdjen, a végzések ellen is lehessen a harmadbirósághoz felebbezni.

A törvény életbeléptetése és végrehajtása természetesen az E. K. Tanácsra bizatott, a mely már munkába vette annak kinyomtatását, hogy az egyházköröknek kiküldhesse, a mit rövid időn követni fog az életbeléptetés.

Ezekben kivántuk megismertetni, a rendkivüli főtanács munkálkodását. A mi a tárgyalások rendjén a vitatkozások közben elejtett élesebb, olykor tán indokolatlan nyilatkozatokat is illeti, azokról nem szólunk. E tekintetben magunkévá tesszük püspökünknek a gyülést bezáró beszédében tett ama főpásztori tanácsát, hogy a kapott és osztogatott sebeket fedje el és gyógyitsa meg, az igaz unitárius keresztényi atyafiságos szeretet; mert ha a törvény szigoritásával nehezebbé is lesz a válóperek kezelése, ebben semmi hátrány nem lesz. De ha épen a válóperek miatt hasonolnánk meg egymás között, ennek aztán igazán szomoru következményei lennének. Erről különben szó sem lehet. Nem most kezdettük mi az alkotmányos életet ismerni. Abban nőtt fel és izmosodott meg egyházunk.

Végül megemlitjük még, hogy a főtanácsi gyülés első napján a kolozsvári egyházi tanácsosok által rendezve egy társas ebéd volt, melyet vidámság és szellemes pohárköszöntések sora füszerezett meg. A viszontlátásig a jövő főtanácson.

Egy jelenvolt.

A PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG MART. 24-KI KÖZGYÜLÉSE.

Végre tehát szervezkedett s ezzel a megalakulás utolsó processussán is keresztül esett a prot. irod. társaság. A mart. 24-ki közgyülést, melyen e szervezkedés megtörtént, a prot. egyh. lapok általában örömmel üdvözölték. Részünkről sem kivánunk elmaradni az üdvözlettel. Mert mi nagyra becsülünk minden oly intézményt, mely a közmüvelődés s főleg a vallás-erkölcsi élet előmozditására van hivatva, viselje az a Szt. István vagy Gusztáv Adolf, a Luther vagy Kálvin, a Socinus vagy Dávid Ferencz nevét. A név végre sem lényeges. A fődolog az, hogy ez is, az is csakugyan a közmivelődésnek szolgáljon s hasznára, nem pedig kárára legyen az emberiségnek, mely hasonlóan az Isten minden alkotásához folytonos fejlődésre van hivatva. Nem kételkedünk benne, hogy a prot. irod. társaság e tekintetben nem fog, legalább nem akar utolsó tényező lenni.

De a midőn ezzel a társaság megalakulása iránti örömünknek mi is kifejezést adnánk, lehetetlen nehány megjegyzést nem tennünk, ha csak a történeti igazság kedveért is, arra az eljárásra, melyet a mart. 24-ki közgyülés velünk, illetve az unitáriusokkal szemben elkövetett. A diplomatiát ez eljárástól megtagadni teljességgel nem lehet. De hogy az evangeliumszerü s akár keresztényi, akár keresztyéni lett volna, azt ugyan soha senkivel elhitetni nem fogja még a legnagyobb exegeta se.

Mindamellett, hogy a társaság megalakitása iránt megindult mozgalom, annak fejlődése, a kebelében támadt meghasonlás s az ebből kifejlett válság körülményesen ismerve van e folyóirat t. olvasói előtt is, fennebbi állitásunk igazolására szükségesnek tartjuk azokat még egyszer röviden összegezni.

Még az 1887-dik év február havában a protestáns püspökök és főgondnokok együttesen egy felhivást bocsátottak ki egy magyar prot. irod. társaság megalakitására, közölvén ugyanakkor az alapszabály tervezetet is. A felhivás már kétségtelenné tette azt, hogy a tervezett társaságot a magyarországi három protestáns egyház tagjai egymással kezet fogva akarják létre hozni. Ez alapon indult meg a tagok gyüjtése. Természetesen unitáriusok is jelentkeztek. Nem is volt ez ellen jó ideig senkinek semmi kifogása.

A tagok száma szépen gyarapodott, az alap gyült, közeledett a megalakulás ideje. E testvéries és egyértelmü munkálkodás közben azonban egyszer csak megkondult a debreczeni vészharang, zugva,

bömbölve a világnak, hogy az unitáriusok nem lehetnek a társaság tagjai. Némelyek azt mondják, hogy e vészharang kötele Budapestre ért s onnan kezdték rángatni. Mi azt hisszük, hogy egy szálát itt közelebb hozzánk is meglehetett volna találni. Mindegy. Elég hogy a közönségben riadalom lön. Egy része átvette a jelt, a másik mosolygott vagy boszankodott a vak lármán. Megindult az egyházi lapokban a kérdés felett a vitatkozás, a kapacitálás, a tárgyilagos eszmecsere s a felekezeti elfogultsággal telt személyeskedés, a mint ezeket annak idejében mi is megismertetni igyekeztünk.

Ily előzmények mellett tartatott meg 1888. ápr. 16-án az alakuló közgyülés. Kiváncsiak voltunk az eredményre. El voltunk rá készülve, hogy a debreczeniek vészkiáltására el kell pusztulnunk, hogy sem az égben, sem a földön nincs számunkra többé hely. S aligha már akkor csakugyan ki nem zárattunk volna a társaságból, ha maga Tisza Kálmán, a dunántúli egyházkerület főgondnoka, ki egyszersmind miniszterelnök is, föl nem emeli szavát s igy nem szól: „A protestantizmus szelleme nem ismeri a kizárólagosságot.“ Erre aztán leereszkedtek a ránk már felemelt kezek: sőt ölelgetni is kezdettek többen. Még most is vissza csengnek füleinkbe egy felszólalónak az unitáriusok kizárását ellenző beszédéből a többek között eme szavai: „Önmagunk, hazánk, egyházunk czélzatai elleni bünt követnénk el, ha önmagunk vetnénk el a viszály magvát oda, a hol ha kikel, mérges gyümölcsöket terem, hol önmagunk bénitjuk meg saját erőnket. Fátyolt vetve a harczokra és küzdelmekre, melyek régen a két egyház között folytak, ne bolygassuk e régi zsinatok emlékét, ne nyissuk fel ma a XVI. század konfessioinak egyik-másik lapját és ne olvassuk egymásra a paragrafusokat, melyek nem csak az unitáriusok, hanem a lutheranusok ellen is szólnak. Ha e térre visszük a vitát, nemcsak, hogy az unitáriusokkal harczolunk meg, de magunk közt sem élünk békés napot.“ És igy tovább. — És igy többen. A mire aztán szavazásra került a dolog, a közgyülés imponáló többsége elvetette az unitáriusok kizárását magába foglaló inditványt s a debreczeniek, mint vert had hagyták oda a küzdtért. — Nem az unitáriusok, hanem a protestantismus elve meg volt mentve . . .

De nem oda Buda! Ha nem hallgattok a mi vészkiáltásunkra, hát akkor felgyujtjuk a házat saját fejetek felett — gondolák a debreczeniek S csakugyan egy, 1888. dec. 2-ről kelt nyilatkozatban a kanóczot is megmutatták. Erre a többség is megrémült. Ezek a debreczeniek készek lesznek az unitáriusok miatt minket is megtagadni. A szervezkedő közgyülés is már össze volt hiva dec. 18-ra. A zavar a tető pontra hágott. Nem kis mértékben nevelte ezt az is, hogy a debreczeniek nyilatkozatára az ágost. hitüek is fölemelték fejöket s dr. Masznyik Endre határozottan ellene mondott ama nyilatkozatnak, melyben ő „a szellem szabadságának vakmerő megsemmisitését s nemcsak az unitáriusok, hanem az ágost. hitüek felekezetének is a helvetika confessio betübirósága alá helyezését látta;“ s a mire a „Prot. Közlöny“ szerkesztője érvek hiányában nem tudott

egyebet mondani, minthogy a dr. Masznyik nevével és liberalismussával gunyolódott. Ki segiti ki a társaságot e bajból? Ez lön most az egyetlen kérdés. Tanakodtak felette Budapesten. Ment az izenet Debreczenbe. Jött Kolozsvárra. Semmi kilátás a békességre. Ekkor az unitáriusok püspöke azt mondja: „ne legyen miattam és az enyimek miatt nektek romlástok. Ha nem szerettek is, én nem gyülöllek.“ S bejelenti egy a szervezkedő küzgyüléshez intézett levélben, hogy a prot. irod. társaságból kilép. Ezzel természetesen a kérdés megoldható lenne. De hátha valahogy a felemelt zászlót legalább összetörve még meg lehetne menteni. Erre időt kell nyerni. S a dec. 18-diki szervezkedő közgyülés a nélkül. hogy akár a dr. Masznyik inditványáról, akár püspökünk leveléről hivatalason tudomást vett volna, annál kevésbé tárgyalásukba ereszkedett volna, egyszerüen elnapolta magát. S hogy erre az elnapolásra alapitott számitás nem volt czéltalan, azt a következés megmutatta. Az unitáriusok már tisztában voltak a helyzettel. Dr. Masznyik Endre: „a Prot. Irod. Társaság és Debreczen“ czim alatt még egy terjedelmesebb választ irt ugyan Balogh Ferencznek, a ki az ő inditványát megtámadta, a mire Balogh Ferencz szintén megkezdette a viszonválaszolást. De ekkor eszébe jutott, hogy hátha dr. Masznyik Endre nem is egészen komolyan mondotta el Debreczenről, hogy csak magát tartja Magyarországon a tiszta és meghamisitatlan kalvinismus incarnatiójának, egyedül illetékes szószólójának és őrének; hogy — miképpen maga a kalvinismus, azonképpen Debreczen is csalatkozhatlan,“ (17. l.) hogy „a nagy kálvinista Róma — a mint gyakran nevezi Debreczent — semmi maradandóbb alkotásra nem képes, de a prot. Egyletet meg tudta buktatni s most a lutheranusokkal közösön akarják megcsináltatni maguknak a Prot. Irod. Társaságot,“ (28. l.) hogy „a lutheránusok eddig egyebet se tettek, minthogy a kálvinisták szekere után kullogtak, legfennebb ha a saroglyába felvették“, (28. l.) hogy ő (Dr. Masznyik) nem az unitáriusokban, hanem a debreczeniekben ismeri fel az evangeliumi szabadság s igy hát magának a protestantismusnak is ellenségeit“ (41. l.) hogy „kövesse meg magát Debreczen, mert történeti alapon ép oly kevéssé formálhat jogot a protestáns névhez, mint az unitáriusok, mely jog csakis a lutheri reformatio hiveit illeti meg“ (44. l.) hogy „még a debreczeniek mernek kérkedni a nyiltság, a szabad szó és egyenesség specifikus kálvinista erényeivel,“ (50. l.) hogy „elvi szempontból a róm. katholicismus álláspontja és azon álláspont között, melyet a debreczeni nyilatkozat elfoglal, semmi kütönbség“ (58. l.) hogy „a ki üdvözölni akar, forduljon a debreczeniek papiros pápájához, (helv. hitv.) mert különben elveszti a mozdithatatlan országot,“ (58. l.) hogy „Kálvin végelemzésben azt akarta létesiteni a prot. keresztyénségen belől, a mit létesitett Mózes a zsidóságon belől: theokratikus egyház államot“ (84. l.) hogy „rideg s a keresztyénség szellemétől merőben idegen szellem az, mely a Kálvin institutioját áthatja“ (88. l.) hogy „Kálvin az ellenmondókat a máglya, börtön vagy számüzés által rázta le“ (91. l.) stb. Balogh Ferencz tehát abban hagyta ezekre megfelelni; mert a mint megjegyeztük,

eszébe jutott, hogy hát ha dr. Masznyik Endre mindezeket nem is komolyan mondotta: s ha majd Worsmban — akarók mondani Budapesten elébe teszik művét, lesz annyi esze, hogy azért nem záratja el magát Wartburgba, hanem igy szól: itt állok, csináljatok irka-firkámmal a mit tetszik, csak engem ne bántsatok. Hát ha csak azt akarta elérni, hogy ne üljön többé a saroglyában. Ennek majd ki lehet a módját találni, ha egyszer Budapesten leszünk, a hol már a miénk a világ s körültünk forognak a nagy bolygók is, a melyek csak azért forditottak volt nekünk hátat egy időre, hogy az alatt az ellenlábasok szemét megkápráztassák fényükkel.

És ezzel mi is Budapestre érkeztünk a márt. 24-ki közgyülésre. Persze, hogy ez is csak olyan rethorikai figura, mint a Dr. Masznyik fennebb emlitett munkája. Nem kell szószerint venni, a mennyiben közülünk bizony senki sem jelent meg azon a közgyülésen. Pedig még a vasuti kedvezményes igazolványokat is megkaptuk. Mi czélja volt ennek a figyelemnek? Érteni egyátalán nem lehet; miután a társaság végrehajtó bizottsága a közgyülést megelőzőleg, mart. 3-án tartott gyülésében már jegyzőkönyvileg a következőkben állapodott meg: „a) teljesen méltányolja Ferencz József unitárius püspöknek felolvasott levelében kifejezett indokait s a társaságból való kilépését tudomásul veszi; b) Balogh Ferencz és Kis Albert határozati javaslatát hasonlóképpen tudomásul veszi és a benyújtók kivánságához képest jegyzőkönyvbe vétetni határozza; c) a mi pedig a tiszántuli egyházkerület határozatát és az abban kifejezett agodalmakat és óhajtást illeti, arra nézve a bizottság áthatva levén, e kérdésnek nagy elvi fontosságától s érezve a hazai protestantismus megoszlásából eredhető veszélyeket, kimondja, hogy mivel az alapszabályok szövege, melyben az unitáriusokról szó sincs, ily aggodalmakra okot nem szolgáltat; mivel továbbá az unitárius püspök ur ezen aggodalmakra való tekintetből már tényleg kilépett, és nem kétlő, hogy példáját hitsorsosai közül többen követni fogják s csaknem bizonyosra veszi, hogy az unitáriusok miatt bátran beléphetnek a debreczeniek a társaságba és végre mivel a végrehajtó bizottság kiváló sulyt helyez a tiszántuli egyházkerület támogatására: ennélfogva ennek jegyzőkönyvileg kifejezett óhaját olyképpen fogja figyelembe venni, hogy a végleges szervezés alkalmával ugy a tisztikar, mint az igazgató választmány és a bizottságok választásánál a tiszántuli egyházkerület álláspontja tényleg érvényesüljön.“ Más szóval, hogy a tisztikar, az igazgató választmány és bizottságokba egy unitárius sem fog beválasztatni. E megállapodás után mondjuk, hogy lehetett azt még csak fel is tenni, hogy a márt. 24-ki közgyülésben valamely unitárius tag részt veszen? Következőleg e közvetett meghivást se lehetett egyébnek tekinteni, mint — kerülve az erősebb kifejezést, — olyan diplomatiai eljárásnak, a minőnek a közgyülési eljárást is nevezni bátrak voltunk, s a mely a nélkül, hogy akár a debreczeniek nyilatkozata, akár a Dr. Masznyik Endre inditványa, sőt ezt még a végrehajtó bizottság se vette számba, akár az unitárius püspök levele felolvastatott, s érdemileg elintéztettek volna, egyszerüen meg-

választotta a tiszti kart, az igazgató választmányt; természetesen kihagyva azokból — az unitáriusokat. Valóban, ha a végrehajtó bizottság előzetes megállapodását se hozták volna nyilvánosságra, a mint ez, ugy látszik, tervezve is volt, ma álmélkodással tekinthetnénk a szervezkedő közgyülésre, melyen a legnagyobb ellentétek minden szó nélkül egy szempillantás alatt kiegyenlittettek.

Ismételten elismerjük, hogy a mart. 24-ki közgyülés eljárása a legügyesebb diplomatiai fogás volt, a minőt a társaságot csaknem két év óta nyugtalanitó kérdéssel szemben kigondolni lehetett. De teljesen hiányzik belőle az őszinteség és nyiltság. Hiszen mi volt a meghasonlás oka: a kérdés? Hogy lehetnek-e az unitáriusok a prot. irod. társaság tagjai vagy nem? Meglett-e ez oldva? Meg; de ugy, hogy kiki tetszése szerint magyarázhatja: ha akarom fejér, ha akarom fekete. Mi meg vagyunk győződve, hogy ha azok, a kik ma is ragaszkodnak ahoz a nagy többséggel proklamált elvhez, hogy a protestantismus szelleme nem ismeri a kizárólagosságot s ezek között a már megválasztott tisztikar tiszteletreméltó elnöke is megkérdeztetnének, hogy beléphetnek-e az unitáriusok a társaságba? minden habozás nélkül azt felelnék, hogy be. Hiszen, még püspökünk kilépési nyilatkozata se vétetett tudomásul hivatalosan a közgyülés által. Főgondnokunk annak ma is tényleg tagja. Dr. Masznyik Endre pedig egész elragadtatással kiált fel az Evang. egyh. és isk. lapban, hogy a prot. irod. társaság alapszabályilag megállapitott és szentesitett álláspontja sértetlenül fennmaradt (l. 13. sz. „Ünnep“ czimü czikk.) S ebben igazuk is van; mert az unitáriusok kizárása a közgyülésen szóba se jött. De ép ugy igazuk van a debreczenieknek is, a kik az ellenkező álláspontot foglalták el, ha azt mondják, hogy az ők elvük jutott diadalra, s az unitáriusok kizárattak a társaságból, — tehát a mi nincs kimondva szóval, el van érve tényleg. Mert a mart. 24-ki szervezkedő közgyülés után csakugyan nem képzelünk oly önérzetes unitárius embert, a ki abba a társaságba még belépjen. Ezért mondom a közgyülés eljárásáról azt, hogy nem volt őszinte és nem volt nyilt. Tehát nem volt evangeliumszerü se. Mert abban maga a nagy mester mondja, hogy nem lehet két urnak szolgálni. A közgyülés pedig két urnak kivánt szolgálni: a liberalismusnak és az orthodoxiának egyszerre.

Nem terjeszkedtünk volna ennyire a szervezkedő közgyülés ismertetésében, ha csak némi gyöngédséget tapasztaltunk volna az irod. társaság részéről az unitáriusok iránt, a kiknek köszönheti végre is, hogy nem kelle vagy nyiltan bevallania azt, hogy a velünk való szövetkezés csak olyan szemfényvesztés akart lenni, vagy ha e szándéka komoly volt, nem kelle miattunk saját édes testvéreivel meghasonolnia. De lehetetlen volt legalább ezeket el nem mondanunk, midőn a prot. egyh. lapok egy részében a közgyülésről szóló tudósitásokban valóságos káröröm sugárzik ki az unitáriusok vereségo miatt. Sőt a debreczeni prot. lap odáig megy, hogy az unitárius kérdést a jó Isten kedvező kegyelméből immár eltemetettnek (13. sz.) hirdeti. Nos, hát mi megveretve nem érezzük magunkat. Még a pof

se mindig azt bélyegzi meg, a ki kapja, hanem sokszor épen azt, a ki adja. S ha tényleg vereséget szenvedtünk volna is, örvendünk, hogy ezzel egy általunk is kezdettől fogva melegen felkarolt ügyet diadalra juttattunk. A mi pedig a debreczeni lap circum-dederuntját illeti, a miatt épenséggel nem esünk kétségbe. Hogy szeretne sirásónk lenni, azt elhisszük, de a jó Isten kedvező kegyelméből még teljesen jól érezzük magunkat. Hamarabb elreped a debreczeni nagy harang, minthogy az unitárius kérdést eltemethesse. S bár az unitárizmusnak hivatalos képviselői e szerint már nem lesznek az irodalmi társaságban, legkevésbbé se kételkedünk abban, hogy nem egy kiadványában, nem egy szellemi termékében a saját magunk gondolkozásmódjára, vallásos meggyőződésére és hitelveire fogunk ismerni. Ezért legkisebb okunk sincs visszavonni a prot. irod. társaság megalakulásán már nyilvánitott üdvözletünket. Isten segedelme legyen a nemes ügyön. Ha odanyujtott kezünket nem tudták elfogadni, majd csak hasznát vesszük mi annak. Tetszett az Istennek, hogy nekünk is országot adjon. Ennek müvelése most már kétszeres kötelességünk lesz. Nem fogjuk szem elől eltéveszteni, hogy a ki az eke szarvára teszi kezét, annak nem hátra, hanem előre kell néznie. Mi bizalommal nézünk a jövőbe. S bár mennyit gunyoljanak a jövő vallásával, nem mondunk le arról a reményről, hogy abban az egyedül való Isten fog megdicsőittetni.

Figyelő.

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1889. márt.

(Egyházi választások a franczia reformált egyházban. Tiltakozások a naturalista irodalmi irány ellen.)

Szerkesztő Ur!

Folyó évi február 10-én ment végbe az egyházi tanácsok megujitása a franczia reformált egyházban. Egy régebbi levelemben megirtam volt a mi egyházi tanácsaink megujitásának módját, mire, úgy hiszem, a folyóirat olvasói emlékezni fognak. A kik nem emlékeznének, azok számára megjegyzem, hogy a franczia reformált egyházak tanácsaikat fele részben minden három évben megujitják, és hogy a választóknak legalább 30 éveseknek kell hogy legyenek, s ha házasok, házasságukat meg kell hogy a pappal áldatták legyen.

Ezelőtt nehány évvel a szabadelvüek és orthodoxok között elkeseredett harcz folyt csaknem minden egyházban, hol a két párt közel egyenlő számban volt. Ma már a kedélyek nem oly izgatottak s kevés kivétellel csendben folytak le a választások. Ugy látszik, hogy most mind a két fél más eljárást követ, kevesebb zajjal, de hasznosan működik. Különben is sok egyházban az orthodoxok azt a tapasztalatot tették, hogy hiába próbálnák meg a szabadelvüek állásának megingatását. Lemondást tanusitanak, ha nem is valóban, de legalább látszólag. De ha az orthodoxok nem is ütnek oly nagy lármát, azért érzelmeik kevésbé változtak, a mint mindjárt látni fogjuk a párisi egyházakban lefolyt választásokból. Ők most is ugy gondolkoznak, hogy a szabadelvüeknek vagy alá kell magukat vetniök a zsinati határozatoknak, vagy elhagyni az egyházat, hol semmi joguk sincs. S ha teljesen kezökbe ragadhatnák a hatalmat, egy perczig sem haboznánk a felett, hogy űldözzék a szabadelvüeket, kik az orthodox hitvallást nem irják alá. A szabadelvüeknek tehát résen kell lenniök, ha állásaikat nem akarják elveszteni. A jelen évi választások a két párt helyzetén, Párison kivül, nem sokat változtattak. A szabadelvüek Dél-Francziaországban nyertek ugyan nehány helyet, de ez semmit sem változtat a helyzeten. De nem ez az eset Párisban. Itt a liberálisok, az Oratoire-i egyházközségben, az egyetlen helyen, hol hosszú idő óta mindig nagy többségük volt, legyőzettek. A három szabadelvü jelölt közül csak egy választatott meg. A többi egyházközségekben a szabadelvü kisebbség megtartotta addigi állását, Az Oratoire-ban történt veszteség sokakat, a kik erre nem is gon-

doltak, nagyon meglepett. De azokra nézve, kik ismeretesek voltak a dolgokkal, kevésbé volt meglepő. A szabadelvüek egy kissé elbizták volt magukat korábbi sikereikben; nem sokat törődtek az orthodoxok müveleteivel, kiknek minden eszköz jó, ha czéljaiknak szolgál. A szabadelvüek nem foglalkoztak a választással, a választás előtti utolsó hónapig s ekkor vették észre, hogy menynyire megkéstek, hogy az orthodoxok, bár lapjaik semmit se szóltak róla, régóta müködnek a választás ügyében. A szabadelvüek bizva az ő ügyök igazságában nem vigyáztak arra, ha nem vágják-e a fát alattuk. Csupán január vége felé kezdették meg az orthodoxok müveleteiket a sajtóban is. Hanem azt meg kell adni, hogy az utolsó nehány nap alatt az orthodox sajtó eléggé kitett magáért. Nem volt oly gyalázatosság, mit a szabadelvüek ellen ki ne talált volna. S mig egyfelől a legdurvább vádakkal illették a szabadelvüeket, másfelől minden eszközt felhasználtak a választók megfogására. És a mi eljárásukban legkülönösebb volt, olyanokat is hoztak választókul, a kik protestansok ugyan, de a dissidensekhez tartozók. Még tán a törvényesség szempontjából is hibáztatni lehet az orthodoxok magaviseletét, erkölcsi szempontból pedig teljesen elitélendő. Bárhogyan, nincs mit csodálni az orthodoxok győzelmén. Egyfelől a szabadelvüek nem voltak elég éberek és vigyázók; másfelől az orthodoxok föld alatti, gyülöletes, hazug politikát üztek s ez eléggé megmagyarázza a dolgot. Vajha a szabadelvüek tanulnának ebből, hogy jövőkor jobban készülnének a harczra.

Az orthodox lapok, képzelhetni, ujjongtak az eredményen; némelyikök Isten uját vélte abban látni, mások meg azt irták, hogy az a liberalis eszmék uralmának büntetése volt. Meg kell vallani, hogy bizonyos vakmerőség kell ily beszédhez. A liberalis eszmék uralmáról beszélni, mikor azok előtt Páris minden temploma zárva van, kivéve az Oratoire-it és pedig az orthodoxok önkénykedése folytán, ez egyszerüen cynismus. Az egyik mérsékelt orthodox lap vereségükre utalva arra hivja fel a liberalisokat, hogy vessék magukat az orthodoxok karjaiba, kik szivesen fogadják őket, ha az 1872-iki zsinat hitvallását alá irják. És mindjárt azt is hozzá teszi, hogy ha ezt nem akarnák tenni, akkor aztán alapithatnak egyházat a maguk számlájára. Láthatni, hogy a kizárásnak ugyanaz a szelleme hatja át az orthodoxokat a legmérsékeltebbektől a legszélsőbbekig.

Végül meg kell jegyeznem, hogy e választás bármily kedvezőtlen volt is a liberalisokra, de a presbyteri tanácsban azért még mindig fontos részük van. A választások előtt többségben voltak; most négyen vannak négy orthodoxszal szemben. Igy tehát egyenlő szavazatok esetén az elnök szava dönt. Igaz, hogy az elnök orthodox, de remélni lehet, hogy ő nem fog hatalmával visszaélni, mert akkor felingerelhetné a közvéleményt, mely ellene fordulna. Sőt az ők érdekük ugy vezetni az ügyeket, hogy a közvéleményt megnyerjék a végre, hogy a legközelebbi választáskor növeljék többségüket. Akkor, hogy ha a többség egészen orthodox lesz, aztán tehetnek, mit akarnak. Igy tehát a liberalisok még nem vesztették el befolyásukat.

Régebb irtam volt a naturalista irókról, kiknek elismert feje Zola Emil. Különben is ő a legtermékenyebb és legismertebb iró ez iskolából. Róla mondatott, hogy „ő a vak ösztönöknek, a durva szenvedélyeknek, az érzéki szerelemnek, az emberi természet alsóbb, visszataszitó állatias részének durva és sötét szellemü költője.“ S ma is el lehet mondani, hogy előtte „az állatiasság és együgyüség az emberben a fő és hogy az ő munkái telve vannak együgyü lényekkel, kik az olvasók nagyobb részében mély szánakozást, másokban meg szomoruságot keltenek.“ A mit a mesterről, ugyanazt még inkább el lehet mondani a tanitványairól. S ezek a tanitványok nagyon számosan vannak, de tehetségben és képzeleterőben távol a mestertől. S hogy ha az eszméknek e jellemvonásához hozzá veszszük a stylt, melyen azokat kifejezik, azt a trivialis, szégyentelen stylt, fogalmat alkothatni az irodalom ama fajáról, melyet naturalismusnak neveznek. Ez iskolának nemtelen termékei már hosszú évek óta hihetetlen vonzó erőt gyakorolnak a közönségre. A legtöbb ezek közül a regények közül, mielőtt külön kötetben megjelennék, olvasott lapok tárczájában adatik ki. E lapok ellen ezelőtt két évvel rendszeres hadjáratot inditott egy e czélra szervezkedett társulat, melynek tagjai közt van Pressensé is, kiről akkor szólottam, s ugy látszik, nem eredménytelenül, mert nehány hónap óta viszszahatás mutatkozik a naturalista regények ellen.

Aztán egy kitünő, a közönségtől nagyon szeretett iró is élénk tiltakozást tett közzé mindez irók ellen, kik az ideált, az erkölcsöt, sőt magát a franczia nyelvet is megvetik. Ez csak biztató lehet a tiltakozás tovább folytatására. Mindenek előtt a közönséget kell oda vezetni, hogy ez esztelen művektől elforduljon. Mihelyt nem lesznek olvasók, kik azokat megvegyék, nem fognak ily műveket sem irni. Igaz hogy ez hosszas és nehéz munka. De mégis azt folytatni kell, mert magukra emez irókra akarni hatni, ez nagyon kétes vállalat. Alig ha tudnak irányukon változtatni. Legalább ezt mutatja az iskola fejének, Zolának legutóbbi kisérlete. A mult évben „Az álom“ czimen megjelent regényének az ő csodálói szerint egy teljes, mocsoktalan, tiszta ideált kellett felmutatni. De a kritika „A föld“ trágár irójának eme mystikus szerelmi müvét olvasva, úgy találta, hogy az iró modora kevés eltéréssel ugyanaz. A stylus nem oly szennyes, de igen sok helyen az eszmék semmivel se tisztábbak, mint korábbi regényeiben. Bajos dolog a tollat, mely husz év alatt minden emberi hitványságok rajzolásához szokott, egy ifju leány tiszta álmainak festésére átforditani. Oly hosszu ideig megvetve a mi az emberi lélekben nemes, nem lehet azonnal egy szent és tiszta idealhoz emelkedni. És hogyha magának a mesternek nem sikerült, fog-e az tanitványainak sikerülni. Nem valószinű, ámbár még fiatalok, kiknél a szokás még nem vált második természetté s kik erélyes és kitartó törekvéssel megszabadulhatnak a régi kötelékekből és a tisztességes irodalomhoz térhetnek vissza. Bármiként legyen a naturalista iskola jövője, az mindenesetre vigasztaló, hogy tisztességes irók erélyesen kezdenek kicsapongásai ellen tiltakozni. E tiltakozások közt

február elején egy különösen figyelemreméltó jelent meg, egy regény előszavaként, melynek czime: „Marie Fougère." Szerző nevéül Lucie Herpin van jegyezve. Az iró, ki ez álnév alá rejtőzködött, igen ismeretes és az irodalomban kedvelt, Jules de Glouvet név alatt. E név alatt több kötetet irt, melyekben megragadóan festi a közép-francziaországi erdész népség szokásait. Glouvet regényeit mindenki olvashatja, mert azok oly modorban vannak irva: szokások, érzelmek, gondolatok, nyelv mind tisztességesek bennük. Ily irónak tiltakozása becses és megérdemli, hogy vele foglalkozzunk. E tiltakozásnak nagy sulyt ad, hogy irója már tényleg megmutatta, hogy miként kell irni. A naturalisták hatalmas iskoláját megtámadva, kétségtelenül felingerli őket maga ellen, de a harcztól nem fél és előre tudja, hogy a közönség jobb része mellette foglal állást. De lássuk, ki ez a Glouvet. Nem más, mint Parisnak jelenlegi államügyésze Jules Quesnay de Beaurepaire. Glouvet az irodalmi neve, a melyhez most egy másikat adott, melylyel utóbbi regényét jegyezte. Kevés olvasója ismeri az ő igazi nevét és állását.

Lássuk most már mi foglaltatik „Marie Fougère" előszavában. Glouvet azzal kezdi, hogy ő már régóta szomoruan tapasztalja, hogy a naturálista irodalom mind alacsonyabbra sülyedve, hogy halad elé. Szivét fájdalom fogja el, midőn e szörnyüséges termékek özönét látja, melyekben a nemtelen elvvé emeltetett az emberi állat legalsóbb és alacsonyabb ösztöneinek nevében, melyekben az ostobaság, kicsapongás, hitványság járnak karöltve, és társulnak physikai utálságokkal. Mindazonáltal ő bizik a jövőben és ugy hiszi, hogy még nincs minden elveszve, hogy még lehet remélni. Még nem torzitották el a természetet, a mezőt, az erdőt, melyek az embert álmadozásba ringatják s a lelket felemelve költészettel termékenyitik meg. Aztán bármennyire mostohán bántak is a naturálista irók a franczia nyelvvel, e nyelv oly szabatos és erős, hogy az hatalmasabbnak fog bizonyulni azoknál, kik megsértették. Különben is ott van az akadémia a franczia nyelv megvédésére. Ezekbe bizva ő sokáig hallgatott. De épp a midőn igy a biztató jelekben megnyugodni látszott, akkor jelent meg Zolának minden önmagát becsülő ember előtt botrányos munkája: „A föld", melyben ezt a szép és gazdag természetet, melyet Glouvet szenvedélyesen szeret, lealacsonyitja és kényekedve szerint bemocskolja. Ugyanekkor adta közre Daudet is „L'Immortel" művét, melyben a franczia akadémiát nevetségessé teszi könnyelmü és méltatlan s nem is mindig szellemes modorban. Ekkor határozta el aztán magát Glouvet, hogy megirja eme bátorsággal, nemes haraggal teljes és mindenekfelett jó érzékről tanuskodó sorokat, melyek utóbbi regényének előszavául szolgálnak. E meggyőző és megragadó ékesszólással irott nehány lap lekötve tartja a figyelmet elejétől végeig. Az ember örömest követi a tisztességes tollat, melyet nemes sziv vezet, s mely joggal ostorozza emez irókat, kik botrányra épitik hirnevüket.

Glouvet az irodalom ez elerkölcstelenedésének, e sárba sülyedésének okait vizsgálva, úgy találja, hogy azok abban a durva és ala-

csony materialismusban keresendők, mely Francziaországban a második császárságot tetőpontján jellemezte. Én teljesen osztom Glouvet véleményét e tekintetben. Ebben senki sem kételkedik, ki az eseményeket csak valamennyire is figyelemmel kisérte. A megromlott erkölcsök csakis ily szégyenletességekkel és erkölcsi szenyfoltokkal teljes irodalmat hozhattak létre. Sajnálom, hogy hosszabb idézeteket nem közölhetek az előszóból; az egészet kellene idéznem, mert a kiválasztás vajmi nehéz. De álljanak itt többek közt a következő sorok a naturálista irók jellemzésére. „Ez irók hamis álláspontra helyezkedve, csak mesterségest hoztak létre, hibás érzelemből indulva ki, ugy is haladnak tovább: gondolat világuk hasonlit egy állatseregletlhez. E kétségkivül tehetséggel megáldott irók mind az után rohannak, a mi rendellenes, kiölik az ideált, a jókedvüséget aranypapirkákba göngyölve sétáltatják a papirospépbe csinált tájakon és semmi magasabbat nem ismernek, csak saját igényeiket.

Elhatalmasodva e regényirók felekezetté emelkedtek; az iskola egyházzá lett: és minthogy egyházak sohasem voltak főpap nélkül, az uj doctorok ünnepélyes hangon kezdettek beszélni, sőt elméleteket állitottak fel. Igy miután a világnak minden nőjét egyetlen typusra vezették vissza, a leány typusára, ezt elnevezték „az örök női tanulmányának"; s az idegrendszerről való felületes vizsgálatuknak meg a psychologia diszes czimét adták; a szerelem festését az alásülyedés szószerinti folyamával helyettesitették; a lelkiismeretet elnyomták és manifestum alakjában hirdették, hogy ők papi elhivatást gyakorolnak. Igy van az, hogy a gyermekek nagyoknak tekintik magukat, midőn vesszőparipáikra felkapnak".

Mennyire igaz és való ez. Mily szellemesen ostorozza e pedant és nevetséges zsarnokságot, mely mindent uralni akar kicsiny, részleges, egyéni, szük és szegényes fogalmakkal. Ily tűrelmetlen igényekkel szemben az ember mind szánalmat, mind haragot érez.

És milyen stylusban fejezik ki ez irók „az ő agyrémeiket?" kérdezi Glouvet. Legalább jó franczia nyelven-e? Távolról sem. És ő megmutatja, hogy a stylus egységben van az eszmékkel. És előszavát végezve, mindenekfelett kikel ez iskola két utóbbi műve ellen, a Zola „La Terre"-je és Daudet „l'Immortel"-je ellen. Röviden elemezve a Zola művét, megmutatja, hogy az teljesen hamis leirást ad a földmives nép erkölcseiről és jelleméről. S igy birálja meg, a mi abban a vidéki életről is van irva. Aztán idéz egy nehány jól ismert helyet a műből, milyenek például, hogy „a gabonát Mindszentek napján vetik és nem kél ki, csak tavasszal (184. l.), a luczernát február hóban kaszálják (432—440. l.) stb. Aztán még szól „Az álom" czimű regényéről is Zolának és a következőleg végzi: „Íme azok a rettentő hibák, melyek világosan mutatják, hogy az iró egy javithatlan materialista. A bizonyitékokat maga szolgáltatja arra nézve, hogy nem bir észlelője lenni a tiszta lelkeknek, nem tud emelkedett érzelmeket festeni, sem psychologiája nincsen. Hamisan énekel, a földhöz ragadva marad." Szóval a naturálista iskolának feje a földmivelők életét hamisan rajzolja, nem ismeri; az emberi érzel-

meket hibásan elemzi, s egyáltalán tudatával sincs azoknak, s a mit nekünk nyujt, a bolondok házából, vagy a bün szörnyetegeiről ellesett észleletek.

Zola „La Terre"-je után Daudet „L'Immortel"-jét a naturálista iskolának másik manifestatióját támadja és azt kérdi: „e romboló szellemü uj manifestatio illik-e a mi korunkhoz? Avagy a haragnak kitörése az? Bármint legyen, a támadás nyilván való s czélja: rosz hirbe hozni a nyelv és jó izlés emez utolsó védőit, lerombolni nemzeti dicsőségünk egy emlékét. Már csupán e szempontból is a L'Immortel"-nek czimezett kisérlet hibáztatandó tény. Glouvet aztán rövid összehasonlitást tesz a „La Terre" és „L'Immortel" között is; megmutatja, hogy mindkettőben ugyanaz a rendszer, ugyanaz tárgyalásmód s a főbb helyeken ugyanaz a nyelv. S erre nézve nagyon feltünő példákat idéz. A miért ő keserü szemrehányást tesz Daudet-nak a mivelt és tanult társadalom erkölcseinek hamis és nevetséges rajzolása, s aztán az eszeveszett neologismus. „Barbár szavakat kovácsol csupán azért, hogy ne ugy irjon, mint az ő társai. Aztán egész sorozatát közli azoknak a vad szavaknak, melyeket Daudet talált fel. S végül azt mondja: „Én ugy látom, hogy e könyv épp olyan, mint „La Terre", a társadalomnak hibás és erkölcsrontó rajza s a franczia nyelv tiszta hagyományai ellen intézett komoly támadás.

Glouvet, midőn igy bánik el a naturalista iskola nagy pontifexeivel, lényeges szolgálatot tett az irodalomnak és egyszersmind a müvészetnek. Mennyi joggal mondja ez irók rosz izléséről és rosz hangjáról: „minthogy ti az emberiségnek csak a visszataszitó ábrázatát mutatjátok, megsértitek a müvészetnek alaptörvényét. A vétek udvarlójává szegödni s az erkölcstelenség tetszelgő énekesévé, ez a mennyire én tudom, nem jogosit irói szerepre."

Ez röviden Glouvet t ltakozása. A nélkül, hogy kérdeznők, hogy milyen eredménye lesz, annyit már is mondhatunk, hogy e tiltakozás megkönnyebbülést szerzett minden jó lelkiismeretü embernek. S aztán a mi a jó erkölcs és egészséges irodalom barátaira vigasztaló, hogy Glouvet példája nem maradt követés nélkül. Csaknem vele egy időben egy tiszta tollú és emelkedett szellemü iró André Theuriet uj beszélyeihez irt elő szavában hasonlóan ir a naturalistákról. E könyv czime: „A dolgok lelke", Blondettől. Közelebbről meg a franczia akadémiának egy ülésén a Claretie fogadásakor, Renan, a ki az uj tag beszédére felelt, tárgyalta e kérdést a kifejezés ama nagyszerüségével, mely a franczia nyelv e mesterét jellemzi. Nem állhatom meg, hogy e beszédből nehány sort ne idézzek. „Mindaz a mi szeszélylyel van összekötve, azonnal eltünik mint a szeszély. Minden, a mit a divat csinál, ki is megy a divatból. Korunk irói abban a hiszemben élnek, hogy mindig fiatalok fognak maradni. S feledik főképpen azt, hogy az emberiség nemes személy, kit a maga nemességében kell kifejezni . . . Kedvüket találják a hitvány emberek, e különféle erkölcstelenségek világában. Megvesztegetett izléssel az utálatost ragadják meg. A ganéjdomb festése lehet jogosult, de csak

ugy, ha az egy szép virágnak a növését segiti elé; a nélkül visszataszitó."

Az igazság érdekében meg kell jegyeznem, hogy a ki legelőször emelte fel szavát a naturalista iskola ellen, de a kinek felszólalása viszhang nélkül maradt, az Pailleron Ede, e nagy erkölcsi értékü iró. Ő volt az, ki a naturalismus felett irott birálatát e szavakkal végezte be: „Ünnepelni a fajtalant, az erkölcstelennel csavarogni, ezen az uton a csömörletességig menni s mind durvaságok és ocsmányságok gyakorlata által éheztetni, a mi bennünk gyöngéd és nemes; eme régi jelszót „fölebb, fölebb!" ezzel cserélni fel, „alább, mindig alább!" — ily dolgokat müvelni — ez nem forradalom a müvészet ellen, ez lázadás." Ezt a hangot visszhangozzák azok az irók, a kiknek eszméit főbb vonásokban ismertettem. Ohajtjuk, hogy ez a mozgalom itt ne álljon meg, hanem haladjon a fennemlitett társulatéval együtt. A naturalista iskola elleni eme keresztes hadjáratban részt vesz az atheismus ellen alakult szövetség, a Petit bibliothèque française, melyben csak a sziv emelésére czélzó, nemes érzelmeihez szóló müvek jelennek meg, a „Revue des familles" vállalat, melynek élén Jules Simon áll, s melynek czélja Francziaországot a családi szellem emelése által emelni. Lehet remélni, hogy e törekvés mind erősebb lesz és hogy e mozgalom az igaz lelkiismereteket hova-tovább mindinkább megnyerve termékennyé és hatalmassá válik arra nézve, hogy megbizonyitsa az olvasók tömegének a naturalismus büneit és semmitérőségét. Mert ismétlem az olvasókra kell hatni; mert a mint Glouvet oly jelesen mondja: mielőtt a jó mag elvettetnék a ti mezőtökbe, irtsátok ki a gazt.

D. Charruaud.

U. i. Magáról a regényről „Marie Fougère"-ről semmit se mondtam. Nem is volt ez czélom, hanem csak az előszóról szólni, mely a sajtóban viszhangot keltett, mint a most annyira divatos iskola elleni tiltakozás. A regény maga különben igen érdekes és jól van irva. Egy erkölcsi idyl, melyben a legszigorubb lelkiismeret sem találhat kifogásolhatót, s hű és élénk leirást nyujt az erdészek szokásairól, kik a Loire partjain levő erdőkben élnek és dolgoznak. Ezt olvasva az ember a középkorban képzeli magát.

D. Ch.

BUDAPESTI LEVÉL.

(Egyházi élet.)

Budapest, 1889. ápr. 12.

Tisztelt Szerkesztőség!

Budapesti egyházközségünknek s a hozzá tartozó leány-egyházközségeknek 1887. és 1888. évi müködéséről és haladásáról az érdeklődők számára, lehetőleg röviden, a következőket irhatom.

Anyaegyházközségünkben a szokott módon és időben tartott istentiszteleteinket a hivek s másfelekezetüek is

aránylag kielégitő számban látogatták. Különösen az ünnepek valóban ünnepélyesek s fölemelők voltak.

Anyakönyvünk szerint keresztelés volt 1887-ben 15, 1888-ban 14. Ezek közül 5 átkeresztelés a Mózes-vallásról. Esketés volt 1887-ben 22, 1888-ban 36. Ezekből 10 más lelkészek által (felhatalmazással), a többi általam végezve. Ez utóbbiakból 1 Rákos-Csabán a reform. templomban, 1 Bőnyben az evang. templomban, 1 Kassán és 1 Szent-Gotthárdon magánlakáson. Temetés volt 1887-ben 4, 1888-ban 7. Nagyobb részük vidéken s más lelkészek által; az általam végzett négyből 1 Székesfejérvárt s 1 Szabadkán.

Áttért hozzánk 1887-ben 61 felnőtt s 20 gyermek, együtt 81. 1888-ban 82 felnőtt s 13 gyermek, együtt 95. Kitért 8 és 14, együtt 22.

Lélekszám 1887. végén 606, 1888. végén 703. Az alakuláskor 202 egyháztag volt bejegyezve.

Az iskola-kötelesek mind jártak iskolába.

A lelkészi jegyzőkönyv szerint beérkezett s elintéztetett 1887-ben 527, 1888-ban 817 ügy. A két év alatt általában egyházi érdekben, magán-naplóm szerint, irtam 1339 levelet.

Az angol és amerikai unitárius Társulatokkal az összeköttetés levelezés s évi tudósitások utján fentartatott.

Az Unitárius Kis Könyvtárból két év alatt 11 füzet, eddigelé 36 füzet jelent meg. Ára 1 frt 60 kr. Több példányban olcsóbb. Füzetek külön-külön is kaphatók.

Egyházi könyvtárunk, vásárlás útján, a Jakab Elek „Kolozsvár Története“-vel, a Bod Péter-féle Egyh. történelem I. kötetével, s a Ker. Magvető évi köteteivel gyarapodott.

Leltárunk szerint főleg az Úr-asztala teljes fölszerelésére történtek szép ajándékozások s áldozat-készséget bizonyitó adományok. A Jakab Elek afia kedves leányai által készitett s ajándékozott több mint 400 frt értékü asztalteritő és kehely-takaró, a Telkes Simon s neje által ajándékozott 200 frt értékü kehely, s a Derzsi és neje által ajándékozott 100 frt értékü tányér a Magvetőben már emlitve voltak. Az utóbbi két év alatt csináltattunk egy ritka szép kivitelü, aranyozott ezüst kehelyt, értéke 250 frt és egy kannát, értéke szintén 250 frt. Mindkettő Herpka Károly iparmüvészeti tanár remekműve. Ezeknek beszerzésére gyüjtő-ivemen adományoztak: Hajós János, Bedő Albert, Grúz Albert 25—25 frtot; Ferencz Károly, Ferencz József (püspök), Jakab Elek, dr. Székely Ferencz, Telkes Simon, Sebes Pál, Dániel Gábor (főispán-főgondnok) 20—20 frtot; dr. Iszlai József, Végh József, Ürmösi Miklós, Boncza Miklós, Simó Ferencz, Gál Jenő, Halmágyi Sándor 10—10 frtot; Véber Sándorné, Kozma Gyula, dr. Sebes Károly, Xántus János 5—5 frtot; dr. Ürmösi Gyula, Farkas Sándor és Becsák János 3—3 frtot, összesen 314 frtot, mely szives adományaikért egyházközségünk nevében, e helyen is, legmelegebb köszönetet nyilvánitani kedves kötelességem. Ujabban D. K. és N. I. ajándékoztak a nagyobb kehelyre egy tányér-alaku, aranyozott ezüst fedőt, értéke 20 frt. E szerint Úr-

vacsorai asztalunk már teljesen föl van szerelve, s több mint 1200 frt értéket képvisel. Izlésben, fényben, szépségben s tán értékben is nem sok párja lehet a mieink között. Most már csak templom kell hozzá.

Vagyonilag is szép haladást tettünk. Lelkészi és templom-alapunk a két év alatt 21 ezerről 24 ezer frtra emelkedett. Ez emelkedés nagy részét az évi kamatok adták; gyüjtő-könyvecskék utján közel 500 frt, Halmágyi Sándor afiától papir-járadék kötvényben, mint adomány, 100 frt folyt be. Itt is felkérem azokat, kiknél gyüjtő-könyvecskék vannak, sziveskedjenek minél elébb s minél nagyobb összegekben beszámolni, mert az épitkezés miatt égető szükségünk van a pénzre.

Az állandó kepe-alap, melyet kiváló gonddal ápolok, s mely legnagyobb részben a saját gyüjtésem, a két év alatt 5600 frtról 12,500 frtra emelkedett. Ebben 100 frt a dr. Székely Ferencz afia szives adománya, kötvényben.

A gróf Telekiné Simén Klára-féle lelkészi alap a mult év végén 274 frtot tett.

Inditványom folytán kebli Tanácsunk egy kepemegváltási alapra vonatkozó szabályzatot állapitott meg s terjesztett fel az E. K. Tanácshoz a mult évben. Választ még nem kaptunk. Ez alapnak is van 328 frtja. Emlitett alapjaink pénzösszege 37,465 frt 73 kr. Pénzbeli vagyonunk tehát két év alatt csaknem 10 ezer frttal gyarapodott.

Ingóságaink értéke 1600 frt.

Az évi kepe-ajánlatok összege 2000 frton felül van. De, fájdalom, a hátralékok is folyton emelkednek s igy e czimen 1500 frt évi bevételnél többre alig számithatni.

Évi kiadásunk 3500 és 4000 frt közt váltakozik.

Az angol és amerikai unitár. Társulatoktól, ugyszintén a magyar unitárius egyházi közpénztárból is az évi segélyt rendesen megkaptuk. Az angol Társulat évi segélyét 1887-ben 10 fonttal, 1888-ban ismét 10 fonttal szállitotta alább, előleges megkérdezésem után. Reméljük azonban, hogy folyton gyarapodó rendkivüli kiadásaink (a két segédlelkészi állomás évi segélyezése s az épitkezés következtében pénztárunkra nehezedő ujabb terhek) tekintetbe vétetvén, angol hitrokonaink a mult évi segélyt legalább pár évig még, alábbszállitás nélkül, megadni kegyeskednek.

A templom-telek beépitése ügyében tett lépéseinkről a Magvető olvasói a Jakab Elek úr leveleiből jórészben már értesültek. Ez és más okok miatt tehát csak röviden irok. — Megnyeretvén a főváros nagylelküségétől az engedély arra, hogy az adományozott telken nem csupán templomot és papi lakot, hanem a helyi viszonyoknak megfelelőleg bérházat is épithessünk s hogy ezt pénzkölcsönnel is megterhelhessük, — első teendőnk volt vállalkozót keresni, ki a bérházat a templommal együtt, a jövedelemnek bizonyos évekig tartó élvezhetése (mint visszatérités) alapján, a saját költségén felépitené. Ily vállalkozó vagy ajánlkozó végül is csak kettő akadt. Az egyikkel,

a megegyezés a tervvázlatok hiányossága s főleg pénzügyi nehézségek és bizonytalanságok miatt nem sikerült; sőt, a mire nem számitottunk, az épitésznek munkálatait később kissé keserüen kellett több száz frttal megfizetnünk.

A másik, kivel dr. Székely Ferencz és én léptünk öszszeköttetésbe, a régi és nagyon költséges tervezet előleges elejtése után, határozott ajánlatot tett arra nézve, hogy a Petz Samu egyetemi tanár műépitész úr által készitett új vázlat szerint a bérházat s ebben a templomot, 60 évi haszonélvezet fejében, vagy pedig a befektetendő összegnek 42 évre szóló $7^{0}/_{0}$-os megtéritése mellett, fölépiti. Ez ajánlatot egyházközségünk egyelőre elvben elfogadván, emlitett műépitész urral a terv-rajzok, a tervezet, költségvetés stb. teljes elkészitése iránt egyezségre léptünk 8000 frtban, melyet egyházközségünk 3 részletben (a 3-ik részt az épület átadása után) fog kifizetni. A tervek és költségvetés elkészülvén, a vállalkozó czéggel a szerződés pontjaira nézve még a mult nyáron tárgyalásokat kezdettünk. E tárgyalások több rendbeli kebli tanácsi és közgyülési megvitatások után a szerződés végleges megállapitására vezettek. E szerződés létrehozásában kiváló érdemük van dr. Székely Ferencz és Gál Jenő afiainak, kik időt és fáradságot nem kimélve, bámulatos tevékenységgel buzgólkodtak. A teljesen megállapitott s mindkét részről elfogadott szerződést a felek 1888. évi október 30-án irták alá, — egyik részről Hajós János gondnok és Derzsi Károly lelkész, mint az egyházközség meghatalmazottjai, — másik részről a „Holzspach A. Fiai" czég. Ugyanakkor aláirtuk a tervrajz darabokat, a költségvetés példányait s megpecsételtük a márvány-, kő- és tégla-minta darabokat. A szerződést s mellékleteit aztán egy, Gál Jenő afia által irt s elfogadott kérvény mellett — helybehagyás végett — benyujtottuk a fővároshoz, hol a különböző bizottságokon átmenvén s kedvező fogadtatásban részesülvén, végül a fővárosi tanács s aztán a közgyülés által is egyhangulag elfogadtatott és helybehagyatott. Innen a szerződést Gál Jenő afia, mint megbizottunk, az Egyh. Képv. Tanácshoz vitte, mely azt f. é. márcz. 10-én szintén elfogadta és helybenhagyta. Most már az épitési engedély megnyeréseért kellett folyamodnunk, mely engedély az illetékes hatóságok részéről szintén megadatott. A fővárossal 1884-ben kötött ajándékozási szerződés módositó pontjait nemrég szintén aláirtuk. És igy ma már annyira jutottunk, hogy mire e sorok napvilágot látnak, akkorrá már — ha valami fatum közbe nem jő — a tényleges épités is kezdetét veendi.

Igy állván a dolog, mit tehetnénk jobbat, mint hogy kifejezzük itt is mélységes köszönetünket a fővárosnak nagylelküségeért s ritka generozitásáért, — és hálát adjunk Istenünknek az oly nagy mértékben tapasztalt segedelmeért!

A szerződésről tájékozásul következőket irhatom. A szerződés szerint a három utczára néző háromeletes épület, melyet fő-homlokzatán az emeleten kezdődő szép templom keresztül vág, 325.000 frtba kerül. Az egész épület s kivált a templom, góth stylben, való-

ban monumentálisnak igérkezik. A vállalkozó czég 50 évig fogja a házbér-jövedelmet huzni s akkor az egész épület az egyházközség feltétlen birtokába megy át; de az egyházközségnek jogában áll az egész épületet bármikor átvenni vagyis megváltani, ha az összes építési költségnek a még le nem járt évekre eső ugyanannyiszor ötvened részét lefizeti s kárpótlásul még 50 ezer forintot fizet a vállalkozónak. Az épületet a vállalkozó csak 200,000 frtig terjedhető (legfölebb 6%-os) kölcsönnel terhelheti meg; a házbér-jövedelem első sorban e kölcsön törlesztésére forditandó. Arra a nem remélt esetre, (mitől Isten óvjon!), ha a telek és épület valaha az egyházközség birtokából s igy rendeltetése czéljától elidegenittetnék, — az esetre a főváros biztositja magát telekkönyvileg 36 ezer frtig, vagyis a teleknek az ajándékozáskor (1883.) fennállott leltári becsértékéig. — A templomot az egyházközség feltétlenül és dijtalanul használja. Papi lakás is okvetlen ott lesz, de ezért szállásbért kell fizetnünk. A templom belső fölszerelése az egyházközség költségén történik. A haszonélvezet tartama alatt mindennemü adót s javitási költséget stb. a vállalkozó hordoz. A templom legkésőbb 1890 évi november 1-én az egyház használatába átadandó s a szerződéses 50 év is ekkor veszi kezdetét stb. stb. — Igy hát tekintve, hogy a telek jelenleg mintegy 70—80 ezer forintot ér, ha a beépités megtörtént, a jövő nemzedék 50 év mulva, sőt ha munkás lelkek lesznek, jóval hamarább is, mintegy félmilliót érő vagyonnak fog birtokába jutni. — Azt azonban ne gondolja senki, hogy jelenlegi anyagi helyzetünk könnyebbé válik. A tény ugyanis az, hogy az épitész dijára, a templom fölszerelésére, átiratási s más költségekre a templom-alapunk összegét valószinüleg egészen rá kell költenünk. E mellett a kijelölt lelkészi lakásért körülbelől többet kell évenként kiadnunk, mint a menynyit eddig ugyanezért és az imaházért adtunk. Az egyesek áldozataira, az egyház és külföldi hitrokonaink segélyére tehát egy-ideig még nagyobb szükségünk lesz. S e segélyek megadását reméljük és kérjük is legalább addig, mig elköltendő alapunk ismét helyrepótolódik. E nehézségek leküzdése s ez áldozatok meghozása azonban, azt hiszem, csak csekélységnek tekinthető, szemben azzal az óriási erkölcsi nyereséggel s győzelemmel, melyet kivivnunk sikerült, de a melyet fejtegetnünk teljesen fölöslegesnek látszik.

Ennyit budapesti anya-egyházközségünkről; és most áttérek leány- és fiók-ggyházközségeimkre.

Hódmező-vásárhelyi leány-egyházközségünk Ajtai János segédlelkész buzgó vezetése alatt az utolsó két év folyamán szintén szép haladást tett.

Az istentiszteleteket (vasárnap kétszer s csütörtökön reggel) a hivek, kivált téli időszakban, ritka buzgalommal látogatják. Délelőtt 150—250-en, d. u. 50—120-an szoktak összegyülni.

A vallásos élet fejlesztése s hitelveink s történelmünk ismertetése czéljából segédlelkészünk valláserkölcsi felolvasások

tartását hozta gyakorlatba s ilyet két év alatt tizennyolczat tartott a város különböző pontjain. E felolvasások nagy örömmel s részvétellel fogadtatnak.

Az egyházi dalkör a templomi és halottas énekeken kivül a hazafias dalokban is szép haladást tett; a tagok valódi érdeklődéssel s kitartó szorgalommal vesznek részt a próbákon és előadásokon.

A felnőttek általános ének-oktatása szintén szépen halad.

A 47 tanköteles gyermek vallásos oktatása lehető folyamatban van, habár a távoli és szétszórt lakás miatt sok nehézségekbe ütközik.

Az anyakönyv szerint 2 év alatt volt keresztelés 30, esketés 1. haláleset 32. Áttért hozzánk 129, tőlünk 1 lélek. A lélekszám 277-ről 405-re emelkedett. Az áttérések (hozzánk) most is folyamatban vannak.

A vagyoni helyzet is javulást mutat, a mennyiben 5700 frt értékről 6400 frtra emelkedett. A baj csak az, hogy a 4000 frtnyi teher (az imaház és melléképületei vásárlása következtében) még mindig fenn van. Fájdalom, nem akadt még (pedig reméltem) egyházunkban oly hitrokon, a ki nemes áldozatkészségének tanubizonyságául ez adósságot egyszerre törölte volna. Egy általános gyüjtés által, azt hiszem, segithetnénk e bajon, s lehetővé tehetnők, hogy e fontos kis egyházközségünk a saját erején is megéljen, sőt hogy előbb-utóbb anya-egyházközséggé váljék!!

A jelzett vagyonnak egy részét teszi az u. n. „Angol és Amerikai Alapitvány.“ Angol és amerikai hitrokonaink ugyanis 1887-ben az Alföldi árviz-veszély alkalmából hódmezővásárhelyi hiveink segélyezésére előbbiek 200, utóbbiak 150 frtot gyüjtöttek. Ez összeget főtiszt. püspökünk azzal az utasitással küldötte h.-m.-vásárhelyi hitrokonainknak, hogy a mennyiben a már előzőleg (szintén angol hitrokonaink adományából) küldött s kiosztott 308 frt segély a károsult hitrokonok felsegélésére elégségesnek látszanék: ez a 350 frt „Angol és amerikai alapitvány“ czimen tartassék meg az egyh.-község javára, a hiveket ért veszteségek miatt netán apadandó egyh. adó pótlására. Ez alapitványhoz Benczur István pénztárnok 49 frt 10 krt, Schiller Imre másodgondnok 68 frt 21 krt ajándékozván, az alap 467 frt 89 krra s a mult év végén a kamatokkal 508 frt 89 krra emelkedett.

Az évi egyházi kepe-ajánlat a mult év végén 217 frt volt. Egyéb bevételeik a ház- és haszonbérekből, perselypénzből, a Főtanács által megszavazott segélyből, a mely méltán emelendő volna, folytak be.

Örömmel kell emlitenem, hogy a hivek buzgósága egy egyházi magtárt is teremtett, mely ez idő szerint 50 frt értéket képvisel.

A hiveknek az egyház részére tett adományait s az annak támogatására önként áldozott munkasegélyt nehéz lenne mind előszámlálni. Jegyzőkönyveik ezeket rendesen megörökitik. Itt csak a főbbeket emlithetem. Igy, Benczur István és neje a s.-lelkésznek lakást

és teljes ellátást már 3 év óta a legnagyobb szivességgel adták és adják. Ugyanők a szószékre s Urasztalára diszes takarókat s teritőket ajándékoztak, mintegy 50 frt értékben. Megyelka József gondnok az egyházközség temető-kertjében, előleges beleegyezés mellett, a korábbi években a saját költségén (mintegy 260 frt) egy csinos házacskát épittetett, mely 3 év alatt a bérjövedelemből magát nagyrészben kifizetvén, gondnokunk a mult tavaszszal a részére még esedékes 51 frt követelésről az egyház javára lemondott, sőt megigérte, hogy ez összeget 100 frtra fogja kiegésziteni egy iskolai alap javára. Az emlitett ház jövedelme most már természetesen az egyh. pénztárt illeti. Ugyanő 3 unitárius gyermeket jó nyári ruhával, Schiller Imre 3 leánygyermeket, Benczur István s neje 4 gyermeket, Gyömrei Zsuzsánna 1 fiút láttak el egész rendbeli jó téli ruhával. Ez utóbbi e mellett egy Ur-vacsorai ércz-tányért, a szószékbe egy láb-szőnyeget, az Angol-amerikai alap gyarapitására 4 frt 50 krt adományozott. Aczél Luiza hitrokon egy szép Urvacsorai pohár-takarót készittetett. A többi hivek is teljes odaadással áldoztak, kézi munkával s apróbb, de fontos segitséggel támogatván az egyházat, mint pld. Gajdán Pál, Kis János, Kardos Ferencz, Gulyás János, stb. stb., elannyira, hogy a hivek önkéntes adományai és segélyei évenként értékken meghaladják az egyházi kepe-összeget.

Lelkészi látogatást köztük a két év alatt négyszer teljesitettem, felülvizsgálva s áttekintve az erkölcsi és anyagi helyzetet, a fontosabb teendők és ügyek felett tanácskozva, s lelkészünknek és a Kebli Tanácsnak lehető utbaigazitásokkal szolgálva. Ily alkalmakkal vagy Megyelka gondnok, vagy Benczur pénztárnok hitrokonaink szoktak részesitni a legszivesebb fogadtatásban s vendégszeretetben, melyért valamint egyházközségünk s szent vallásunk érdekében tanusitott páratlan buzgóságukért és áldozatkészségükért őszinte köszönetemet nyilvánitani el nem mulaszthatom.

Isten tegye jövőben is sikeressé és áldásossá az igaz keresztényi szeretet és törekvés e ritka szép nyilvánulásait!!

Orosházi fiók-egyházközségünk is halad, lassan talán, de biztosan. Itt 1887. decemberben voltam először, buzditva a hiveket, hogy minél gyakrabban gyüljenek össze házi istentiszteletre, vagy legalább egy-egy felolvasásra. Ezt gyakorlatba is hozták. Salamon József gondnok vagy Nagy Sándor presbyter házánál vasárnaponként összegyülnek, énekelnek s házi istentiszteleteket tartanak. A felolvasásokat legtöbbnyire Gintner István egyh. jegyző végzi. — Ajtai s.-lellkész, másnemü látogatásokon kivül a két év alatt ötször járt át s tartott istentiszteletet szépszámú hallgatóság előtt, többnyire az emlitett buzgó hiveink házánál, kik iránta, ugy mint irántam, a legszivesebb vendégszeretetet szokták tanusitani. A mult évben Pünköst másodnapján voltam ott s predikáltam a Függetlenségi Kör helyisége nagytermében, melyet e czélra készséggel átengedtek. Nemcsak a nagyterem, hanem a szomszédos szobák is tele voltak hallgatókkal, kik mintegy 300-an lehettek.

A lélekszám 50-ről 77-re emelkedett.

A tankötelesek száma 7. A gyermekek nevelésére kiváló gondot forditanak. A felekezeti iskolákban az unitárius tanulóktól kettős tandij követeltetvén, ennek fele részét az egyházközség hordozza.

Vagyonuk a mult év végén 65 frt volt.

Mezőberényi unitárius fiók-egyházközség. Mező-Berényen (Békésmegye) 1887. évi október és követk. hónapokban főleg a ref. egyházból többen tértek át, kiket csak előleges komoly figyelmeztetésem után tett ujabb kijelentésük s kérésük folytán — s ekkor is csak vagyonuk bevallása s ennek arányában az évi kepeajánlat előleges megtétele mellett — vettem fel az unitárius egyházba. Számuk 70-en felül emelkedvén, ismételt kérésükre dec. 12-én hozzájuk mentem s általános részvételök mellett közgyülést tartottunk, mikor is a budapesti anya-egyházközséghez tartozólag fiókegyházközséggé alakultak. Szervezeti szabályzatuk az E. K. Tanács által s Főtanács által is megerősittetett, azzal a hozzáadással, hogy a közvetlen gondozás hm.-vásárhelyi s.-lelkészünkre bizatott.

Az első istentiszteletet a hivek nagy öröme s lelkesülése mellett 1888. márt. 11-én tartottam az Olvasókör nagytermében, melyet hiveink e czélra kibéreltek. Segédlelkészünk azóta hatszor tartott ott istentiszteletet, mindig nagy közönség előtt.

Ottani hiveink is mind derék magyar földmives emberek. A kebli tanácsot alkotják: Perei Mihály gondnok, kinek az érkező lelkész mindig szivesen látott vendége: Bereczki Péter társgondnok, Balogh Dániel jegyző, Bagi Pál pénztárnok, s még 6 egyháztag és 2 egyházfi. Mindannyian meleg érdeklődéssel s lankadatlan buzgalommal működnek.

Lélekszám 1887. végén 98, 1888. végén 130. Áttérések a f. évben is történtek.

Egyházi évi kepe mintegy 160 frt. Pénztári áthozatal 140 frt. Tankötelesek száma 5. — A folyó év minden tekintetben haladást jósol.

Polgárdii unitárius leány-egyházközség. Ez az unitárizmus legujabb gyermeke. Mult évi julius hóban Polgárdiból (Fehérmegye) egy levelet kaptam, melyben az illető — többek nevében — tudatja, hogy a ref. egyházból a belzavarok miatt több család végleg és határozottan kilépni szándékozik, s miután a községben evang. egyház nincs, katholikusokká lenni pedig nem akarnának, — elhatározták, hogy unitáriusokká lesznek annál is inkább, mert illetékes (ref.) egyéntől ezt a tanácsot nyerték. Kérnek tehát utasitást, hogy miként tehetnék ezt legkönynyebben s miként alakulhatnának mielőbb egyházközséggé; egyúttal az unitárius vallást ismertető könyvek küldését is kérték. E levélre én még csak nem is

válaszoltam (mit mond hozzá Szász G. ur és mások!?); de füzeteket küldeni kötelességemnek tartottam. Nehány nap mulva jött a másik levél, jelezve, hogy az unitárius vallást most már ismerik, bensőleg eddig is ezt hitték, — tehát csak válaszoljak, mert ők a kilépést már megkezdették. Válaszomban a legkomolyabban figyelmeztettem, hogy gondolják meg tizszer is; mert papot, tanitót, templomot, iskolát odahagyni s aztán ezek helyett ujakat teremteni nem csekély feladat; s a kik mégis átlépnek, készen kell lenniök a legnagyobb áldozatkészségre, kitartásra, türelemre. Válaszul azt nyertem, hogy nehány nap mulva két derék polgár személyesen keresett föl, hozva 35 drb. kilépési bizonyitványt, melyeket — elismerésre legyen mondva — maga a ref. lelkész állitott ki. Én a felvételt különböző czimen még ekkor is elodáztam. De nem sokáig lehetett ellentállani. Nehány nap mulva már 75 áttérő kérte a fölvételt. Fölvettem. Azután nemsokára, ismételt kivánatukra, közéjük rándulván, a fiókegyházat megalakitottam. Ez alkalommal óriási néptömeg gyült össze Császár János hivünk udvarán, várva és remélve, hogy beszédet intézek hozzájuk; de minden tüntetést kerülendő, ettől tartózkodtam s a gyülést is szobában tartottuk. Itt a hivekhez intézett beszédemben nyiltan kijelentettem, hogy a ki áttérését esetleg megbánta: nyilatkozzék s én azonnal visszabocsátom. Nem akadt egy se. (Mindezt tájékozásul irom le a ref. testvérek részére, kik azzal vádolnak, hogy mi támadunk, téritünk, lelkeket halászunk, futkosunk, megigézünk stb.) — Az áttérők aztán folyton szaporodtak. Aug. 12-én tartottuk az első istentiszteletet, emlitett hivünk udvarán. Szeptember 9-én, 16-án és 30-án ismét le kellett mennem s prédikálnom; utóbbi alkalommal Úrvacsora osztás is volt (őszi hála-ünnep levén) melyben 88-an vettek részt. Novemb. 18-án szintén tartottam istentiszteletet; délután énektanulással foglalkoztunk. Ez istentiszteletek — az elsőt kivéve — már az e czélra kibérelt és fölszerelt imateremben tartattak. Gyüléseinken ujra meg ujra fölmerült az óhaj egy segédlelkészi állomás szervezése s betöltése felöl. Ez végre valósult is, s Karácson másodnapján megtörtént a s.-lelkész Simó János beigtatása nagy tömeg jelenlétében. Azóta az ő buzgolkodása mellett az ügyek tovább folynak. Az izgalom azonban a ref. egyházban még nem ért véget; minden követ megmozgatnak s mint hallom, még törvénytelen eszközöket is használnak a ref. afiak a kitértek visszatéritésére. Nekik — a mint hiszik — minden szabad! de mi, ha a legnagyobb előzékenységgel s testvéries érzülettel járunk is el velük szemben, mi — szerintük — akkor is támadunk. Hiába, a Calvini szellemből nem válik soha szeretet szelleme!!

Az új lelkészt Császár János derék hitrokonunk fogadta, egy időre, szives vendégszerető házába.

A polgárdii unitáriusok is mind derék magyar földmives emberek. — A Kebli Tanácsot alkotják: Bakos István gondnok, Sziládi János másodgondnok, Berki József jegyző, (a ki tollát más téren is jól forgatja), Szabó János pénztárnok s még 11 tanácsos és 2 egyházfi.

A lelkek száma a mult év végén 212 volt.

Bevételük 207 frt, áthozatal 137 frt.

Az istentiszteleteket vasárnap kétszer, s hétköznapokon minden reggel bámulatos szorgalommal gyakorolják.

Isten áldása legyen buzgolkodásukon!

Az összes bejegyzett lélekszám a budapesti anya- s a hozzá tartozó két leány- és két fiók-egyházközségben 1527. Az alakuláskor 223 volt.

Ezekben kivántam — lehetőleg röviden — (mert még sok mondani valóm lett volna) jelezni egyházunknak utolsó két évi haladását és jelenlegi állapotát a „szükebb" Magyarországon. A 7—8 évi működés eredménye felett birálatot mondani a szives olvasóra bizom. Én áldom az Istent, hogy velünk volt, s kérem, hogy maradjon jövőben is velünk!!

Derzsi Károly.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Jelen füzetünk elején veszik t. olvasóink Gróf Kuun Gézától annak a vallásbölcselmi ismeretekben gazdag és mély tanulmánynak egy részét, melyet mult füzetünkb n jeleztünk. E tanulmányhoz iró több éven keresztül gyüjtötte az anyagot és most feldolgozva közrebocsátja. Mi kiválóan szerencséseknek érezzük magunkat, hogy e páratlan, tudományos nagy értékü munkát folyóiratunk nyujthatja irodalmunknak, s olvasóink figyelmét különösen felhivjuk reá.

Bölcsészettörténet. Irta dr. Szlávik Mátyás theol. tanár Eperjesen. II. köt. Pozsony, 1889. Kiadták a magyarhoni ág hitv. ev. egyetemes egyház theol. akadémiájának tanárai. Ára 1 frt 20 kr. Örömmel fogadtuk a szorgalmas szerzőtől ez uj kötetet, mely a modern bölcsészetet foglalja magában. A mű nem nagy terjedelmű, de röviden kellően tájékoz a jelesebb bölcselők főbb elveiről. Szerettük volna, ha az egyes bölcselmi rendszerek összeköttetése teljesebb megvilágitást nyer, minthogy az a rövidségre törekvés következtében történhetett. Azonban az eléadó tanár ezen segithet s a mű használható kézi könyvnek fog bizonyulni. A nyelvezet sok helyt idegenszerü, hanem reméljük, hogy a szerző egy második kiadás alkalmával azon javitni fog.

Éppen most kaptuk „Az unitárius vallás főelvei"-t egy egyházi beszédben Boros György th. tanártól. E beszéd nyilvánosan elmondatott Sepsi-Szt.-Györgyön az unitárius leányegyház ujra alakulása alkalmával 1888. aug. 5-én. Az unitárius vallás főelveiről hármat jelöl meg: I. hogy Isten, a mi mennyei Atyánk egy Isten II. Jézus Krisztus Isten fia, nekünk testvérünk, oly tökéletes ember, ki az emberiségnek mindig példányképe lehet. III. Az ember Isten legremekebb teremtménye, ki Istentől nyert tehetségeinél fogva követője lehet Jézusnak s ezeket fejtegeti buzgalommal s lelkesül mellettük. Ára 30 kr.

KÜLÖNFÉLÉK.

A budapesti unitárius templom épitését f. évi május 1-én kezdik meg az Alkotmány-utczában, mely a fővárosnak egyik legelőnyösebb helye. Közelében lesz az országgyülés háza; az erdészeti palota már fel van épitve, tőszomszédságában épül a törvényszéki palota s ugyanitt van a kereskedelmi akadémia is. Följegyezzük ezt, mint a budapesti ekklézsia történelmének egyik legnevezetesebb mozzanatát.

A polgárdi-i egyházból. Tisztelt Szerkesztőség! A „Keresztény Magvető" legközelebbi füzetében szives volt — még bölcsőjében levő — kis egyházunknak rövid történetét és a nevezetesebb mozzanatok leirását kiadni; e szivesség fölbátorit, hogy egy nehány mozzanat leirásának közlését ismét kérjük.

Emlitésre és megörökitésre méltó Rudolf trónörökös ő fensége emlékére febr. 3-án délelőtt tartott gyászistentisztelet, mely alkalommal szerény kis imaházunkra gyászlobogó tüzetett. Imaházunk gyászoló hivekkel szorongásig megtelt. Minden arczon látható volt a nagy veszteség fölötti igaz fájdalom és mély keserv kifejezése. A fejedelem halálára szóló alkalmi ének elhangzása után ima és gyászbeszéd tartatott ezen igék alapján: „Az egész Izrael reám néz vala, hogy én uralkodjam, de elvételék az ország én tőlem és lőn az én atyámfiáé, mert az Urtól adattaték neki." (I. Kir. II. r. 15. vers.) Az igaz fájdalmat legtisztábban mutatták a minden szemből hulló könycseppek.

Mártius 17-én ismét a szokottnál ünnepélyesebb istentisztelet tartatott az 1848-iki mártiusi korszakalkotó napok emlékére, mely alkalommal megfelelő ima és beszéd tartatott és a kételkedés ez igéinek alapján, hogy „Názáretből támadhat-é valami jó?" (Ján. 1. r. 47. v. Názáret úgy lett feltüntetve, mint az emberiség „szabadságának, egyenlőségének és testvériségének" szülőfölde, vonatkozással a 48-diki szabadságharcz eredményeire.

Sikerült szép kis ünnepély volt ugy azonban, hogy a politika nem tétetett szószéki tárgyalás alá, mégis megérthető volt az 1848 mártiusi napok örökfényű fontossága.

Emlités volt téve a multkori közleményben, hogy dalárdát alakitottunk. Eleintén az volt a czélunk, hogy csak egy hangon énekelünk a szorosan vett dalárdai vezér hiányában. Azonban ennél tovább mehettünk, mert megnyertünk egy embert — a ki hiveink kérésének a legelőzékenyebb szivességgel tett eleget — a ki valóságos harmoniát alakit énekkedvelő hiveinkkel — Szabó István róm. kath. énekvezér és tanitó urban (a vidéken elismert kitünő orgonista, zongorista). Nehány egyházi és halotti éneket be is tanitott egész odaadással, a melyeket ma már szépen énekelnek hiveink az imaházban is. — De fájdalom! a szép sikert igérő harmonianak félbe kellett szakadni, mert a vezért egy hirteleni szivszélhüdés talán örökre tehetetlenné tette. A vallásos türelemnek a Szabó ur szivessége egy ecclatáns példája, a mi eléggé dicséri őt. Dalárdánk ezért müködik a legelőbb kitüzött uton haladva. Kis gyülekezetünk oly gyönyörüen énekel, miszerint valahányszor hallja az ember, a legnagyobb öröm tölti bé. Meghallgathatnák ezt még az erdélyi hitrokonok is!!

Február 18-án egy temetésünk volt és az itt felmerült harangoztatási nehézségek megszülték a harang-alap teremtés eszméjét. Az eszme már kezd is a valósulás felé indulni, a mennyiben az alap egy jótékonyczélu mulatság rendezése által 105 frtban már le van téve. Ez is csak azt mutatja, hogy bizony van lelkesülés hiveinkben nem kis mértékben. Kezdetnek ez is jó. Az adakozók neveit hátrább lesz szerencsém közölni.

Örvendetes tény gyanánt emlitendő az itteni nép olvasási kedve és hajlama. Üres idejét senki sem vesztegeti a korcsma asztalai mellett, vagy más egészségrontó mulatságban, hanem igyekszik valami olvasni valót szerezni. Összegyülnek valamely házhoz 10—15-ön és a legjobb olvasó valamí hasznost olvas fel minden téli estén. Az olvasási kedv nagyon fokozódott, mióta az „Unitárius Kis Könyvtár“ az „Unitárius Közlöny“ kézen foroghatnak. Az „Unitárius Közlöny“-t, mint „Dávid Ferencz“ egyleti tagok, mintegy 21-en rendelték meg. Egyházunk pénztára gyarapitására a multkori közlemény óta ajándékozni szivesek voltak: Szente Jánosné Berki Rebeka (ev. ref.) 1 frtot, özv. Berki Istvánné 30 krt, ifj. Földes Istvánné Berki Erzsébet (ev. ref.) 1 frt 20 krt, Közi Csapó Jánosné (ev. ref.) 30 krt, Rozs Tóth Jánosné (ev. ref.) 30 krt, özv. Tokács Mihályné (ev. ref.) 1 frtot, id. Kis Jánosné (ev. ref.) 1 frtot, Disznósi Istvánné (ev. ref.) 1 frt 20 krt, özv. Szalay Ferenczné Simon Erzsébet (ev. ref.) 1 frtot, Csizmadia János székes-fejérvári iparos 5 frtot (ev. ref. vallásu). Köszönet a jószivü adakozóknak. Ezekben kivántam egyházunk viszonyait röviden leirni, de mielőtt befejezném,

legyen szabad még egy el nem hallgatható körülményt hiveink közóhajára megemliteni. Ugyanis a „Ker. Magvető“ legközelebbi füzetéből azt olvastuk, hogy Kolozsváron azzal a váddal, melylyel minden áttérőt illetni szoktak, hogy t. i. anyagi érdek szülte az áttérést, már minket is vádolnak. Hogy ez reánk nézve semmiesetre sem áll, az a Prot. lapokból kiolvasható, s igy azt a vádat egyszerüen visszautasitjuk. Éppen igy nem igaz az sem, hogy minket az unitáriusok „a lélekhalászat fortélyaival“ (L. „Prot. Egyh. és Isk. lap“ 3. sz. polgárdi-i eset) fogdostak volna hálóikba; mert — őszintén szólva — kevés kivétellel az unitárius vallást még hirből sem ismertük, mert az iskolában nem tanitottak róla semmit. Hanem a dolog igy történt: „Midőn áttérési szándékunk a megvalósulás felé közeledett, elmentünk Sz.-Fejérvárra a luth. lelkész urhoz, — mert katholikusok lenni nem akartunk — hogy megismertesse velünk, nehányunkkal, azt a vallást és templomukat. Ez meg is tette, de nekünk nem volt kedvünk lutheranusoknak lenni sem. Tehát melyik egyházban keressünk menedéket?

Nem tudtuk. De utasitást adott egy „reformált hazafi“ azt mondván, hogy ha már mindenesetre el akarnak térni, akkor legyenek unitáriusok, mert az is egy protestáns keresztény felekezet stb. Egyszersmind azt is megmondotta, hogy Pesten van unitárius lelkész, ahoz kell menniök. Ennek megtörténte után mentünk kérésünkkel többször, személyesen is egyszer Pestre az unitárius lelkész urhoz, hogy vegyen fel minket az egyházba, de az csak többszöri szigoru megkérdezés után vett fel.“

Igy nyilatkoznak hiveink és e nyilatkozat egyszersmind visszautasitja általában az unitáriusokra szórt alaptalan vádat is. Miután a Prot. lapok az ügy másik felét eléggé megismertették, jó lesz tudni ezt a felét is. Ezzel ez ügy leirását, valamint rövid tudósitásom is bezárom. Simó János.

Károli-emlék. A „Sárospataki Lapok“ mozgalmat inditott az iránt, hogy Károli Gáspárnak, a biblia halhatatlan érdemű magyar forditójának a gönczi sirkertben emlékoszlop állittassék s egy Károli-alap megteremtése által örökittessék meg a nagy férfiu emléke. A kegyeletnek és erkölcsi tartozásnak oly ténye lesz ez, melylyel háromszáz év mulasztása lesz helyrehozva. Luther forditásáért a német nemzet és irodalom már sokszor és sokféleképen fejezte ki hálás elismerését. Bizony már ideje, hogy e magyar forditó érdeme iránt is valamely nagyobbszerű emlék állitása által rójják le az utódok a hála adóját. Még nincs elhatározva, hogy a gyüjtés egyházhatóságilag, vagy egyháztársadalmilag eszközöltessék-e. De bármiként leend, üdvözöljük a mozgalmat.

A párisi kiállitás alkalmából a párisi szabadelvü protestánsok választmányának ügyvivője Sarrus A. lelkész, az „Inquirer“ angol unitárius heti lap szerkesztőjéhez egy levelet intézett, melyben tudatja, hogy azon angol és amerikai unitáriusok, a kik a párisi kiállitást meglátogatni szándékoznak, mely protestáns templomokban, mikor és kiktől hallgathatnak szabadelvü egyházi beszédeket, tudatja továbbá a hivatalos helyiséget, a hol fennevezett ügyvivő lelkész ur reggel 9 órától estve 6 óráig minden nap szolgálatjára áll az unitárius testvéreknek megadni a netán szükséges utasitásokat és felvilágositásokat. Ugyan csak Sarrus lelkész ur az angol unitárius társulat titkárához Ierson urhoz is intézett egy levelet, tudatva vele azon protestáns lelkészek és családok neveit és lakását, a kik a Párisba menendő unitáriusoknak igen jutányos áron készséggel adnak szállást s ha ugy kivánják, teljes ellátást is. Azok részére, a kik az angol unitárius társulat titkára által fognak ajánltatni, Sarrus lelkész ur a közvetitést is szivesen elvállalja. A párisi protestansoknak, ugy látszik, más kátéjok van, mint a debreczenieknek és társaiknak.

Gyászhirek. Ádámosi Végh Mihály magyar-nádasi földbirtokos márcz. 3-án 70 éves korában hosszas szenvedés után meghalt. Elhunytát Végh Mária özv. Fekete Ferenczné Tordán, Végh Anna, Molnár Miklósné Szt.-Benedeken, Végh Mihály ravai pap, Végh Erzsi, Csipkés Ödönné Tordán s több kisebb gyermeke gyászolja. — Székely Miklós tordai t.-széki biró és egyháztanácsos ápr. 9-én elvesztette kedves nejét, Szigethi Csehi Zsófit. A jó nő halála rajta kivül Szigethi Cs. Sándor volt tordai polgármestert és Szigethi Cs. Miklós ny. ezredes és szucsági birtokost érintette a legfájdalmasabban.

ARANYKÖNYV.

A SZÉKELY-KERESZTURI GYMNASIUM

5-ik tanári székére tett adakozások.

VIII. Közlemény.

I. Tőkét.

a) 5 évig.

		frt	kr		frt	kr
Ajtai János	à	2	—	=	10	—
Sztmihályi ekkla	à	10	—	=	50	—
Székely Zsigmond pipei pap . .	à	1	—	=	5	—
Gyulai Ferencz pipei tanitó . .	â	—	50	=	2	50
Összesen . . .					67	50

b) Készpénzben:

Nagy Dániel gondnok Rava	1 frt
Id. Kedei Pál	1 „
Id. Nagy István	1 „
Izsák Mózes felső	1 „
Török Sámuel esperes	10 „
Összesen . .	14 „

Kolozsvárt, 1889. ápr. 25.

Benczédi Gergely,
központárnok.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Méltóságos és Főtisztelendő Ferencz József püspök ur a s.-köröspataki ekklésia orgona-alapja gyarapitására 10 frt, a s.-bodoki leányegyház adóssága törlesztésére szintén 10 frtot kegyeskedett ajándékozni.

Áldozatkészségének e szép tényéért e helyen is hálás köszönetet mondani legfőbb kötelességöknek ismerik.

S.-Köröspatakon, 1889. febr. 20-án.

Költő Sámuel,
gondnok.

Orbán Ferencz,
gondnok.

Deák Miklós,
lelkész.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Tisztelendő Derzsi Károly budapesti unitárius lelkész ur a polgárdi-i unitárius leány-egyházközség számára egy 30 frt értékü, csinos urvacsorai kehelyt ajándékozott, melynek felirata ez:

„POLGÁRDI-I
UNITÁRIUS
EGYHÁZKÖZSÉGNEK
DERZSI KÁROLY
1889."

Fogadja a tisztelendő ur — többszöri szivességei mellett — ez ujabb igen becses ajándékáért, e helyen is legalázatosabb és leghálásabb köszönetünket.

A polgárdi-i unitárius l. egyházközség nevében.

Polgárdi, 1889. ápr. 15-én.

Bakos István,
gondnok.

Simó János,
unitárius s. lelkész.
